

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 13 Sayı: 70 Nisan 2020 İ Volume: 13 Issue: 70 April 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581
Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2020.4163>

BİR BİLİM TARİHÇİSİ OLARAK MOLLA MAHMÛD-İ BEYÂZİDİ *MULLAH MAHMUD BAYAZİDİ AS A HISTORIAN OF SCIENCE*

Mehmet Salih GECİT*

Öz

Bu çalışmamızda Osmanlı İmparatorluğunun doğudaki en önemli sancak beyliklerinden birisi olan Bâyezid Sancağında yetişen Molla Mahmûd-i Beyâzidî'yi ve çalışmalarını ele alacağız. Molla Mahmûd-i Beyâzidî Şeyh Ahmed-i Hânî geleneğinin bir devamcısı olup kendisinden evvelki mahalli çalışmaları kayıt altına almak suretiyle büyük bir ilim, kültür, sanat ve medeniyet mirasının tanıtılmasını, bunların gelecek nesillere aktarılmasını sağlamıştır. Molla Mahmûd-i Beyâzidî, yaptığı çalışmalarla Kürt tarihi ve edebiyatı ile ilgili eserlerin kaybolmasına engel olmuş, istinsah ettiği birçok eserin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Ancak Molla Mahmûd-i Beyâzidî, bu konudaki çalışmalarında bölgesel beklentilerin yanı sıra bölgenin kültürel hayatının geleceğini de düşünerek konunun evrensel yönünü de göz önünde bulundurdu ve bilim tarihi içinde bölgemizin en önemli bilginlerinden birisi olarak tanınmasını sağlayan çalışmalar yaptı. İşte bu yazımızda Molla Mahmûd-i Beyâzidî'nin ilim tarihi konusundaki çalışmalarını ve bu sebeple koruma altına aldığı kitapların genel bir tasnifini yapacağız.

Anahtar Kelimeler: Bâyezid Sancağı, Bilim Tarihi, Bâyezid Âlimleri, Molla Mahmûd-i Beyâzidî.

Abstract

In this paper, we will discuss one of historians of science raised in the Bâyezid Sanjak of the Ottoman Empire. One of these was Mullah Mahmud Bayazidi, who continued the tradition of Ahmad Khani. He was enabled the introduction of the books from several sciences and a great scientific, cultural, artistic and civilizational heritage, and their transfer to future generations as a result of their passion for science and efforts in this field. Mullah Mahmud Bayazidi prevented the works related to the Kurdish history and literature from being lost and helped many works he copied to survive. Molla Mahmûd Bayazidi took into consideration the universal aspect of the subject by considering the future of the region's cultural life as well as regional expectations in his studies and made studies that made him known as one of the most important scholars of our region in the history of science. In this paper, we will generally discuss the studies of Beyâzidî regarding the history of science, and therefore, the books he put under protection.

Keywords: Bâyezid Sanjak, History of Science, Scholars of Bâyezid, Mullah Mahmud Bayazidi.

* Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, msgecit@agri.edu.tr

GİRİŞ

Bir Bilim Merkezi ve Medeniyet Ocağı Olarak Bâyezid

Bâyezid Sancağı Osmanlı Döneminin doğudaki en önemli merkezlerinden birisidir. Burası idârî ve siyâsî açıdan önemli bir vizyon ve misyon icra ettiği gibi, ilmî açıdan da bölgenin en önemli merkezlerindedir. Bu nedenle Bâyezid Sancağında büyük medreseler ve büyük ilim adamları çıkmıştır. Cumhuriyet Devri öncesi Osmanlı Devrinde çevre vilayetler ve nahiyelere nispetle ileri bir seviyeyi yakalığı gibi, Cumhuriyet sonrasında da eğitim seviyesi, okul ve öğrenci sayısı, yetiştirdiği eğitimli insan sayısı ve kültür, tarih, bilim, sanat açısından Türkiye ve Dünya bilim tarihine hizmet ve katkı sunan âlim, araştırmacı, yazar sayısı da oldukça yeterli düzeydedir. Bu çerçevede Ahmed-i Hânî ile başlayan ve daha sonraki dönemlerde birçok bilim adamı ile devam eden süreç, bizlere bilim tarihi adına hem geçmiş İslâm Kültür ve Medeniyetinin özetini sunma, hem de onun yapı taşları mesabesindeki belirli âlimleri ve onların kitaplarını tanıtmaya açısından büyük katkılar sunmuştur. Ahmed-i Hânî, İsmâil-i Beyâzîdî, Muradhân-ı Beyâzîdî, Molla Mahmûd-i Beyâzîdî, Molla Muhammed-i Celâlî, Molla Yûsuf Beyâzîdî (Topçu), Molla Mûsa el-Celâlî şeklinde 1651-2020 yılları arasında takriben 370 yıl devam eden süreçte Bâyezid Bilim Ekolünün bizlere muazzam bir bilim ve kültür mirasını geçmişten süzerek sunduklarını görmekteyiz. İşte bu ekolün en önemli şahsiyetlerinden biri olan Molla Mahmûd-i Beyâzîdî sadece kitap yazmakla yetinmemiş, kendisinden önceki kültür ve medeniyetin tanıtımı çerçevesinde birçok âlim ve kitabın tanıtımını da yaparak "*Bilim Tarihine*" önemli katkılarda bulunmuştur. Biz de bu araştırmamızda onun tanıttığı âlimleri ve kitapları ele alacağız.

1. Molla Mahmûd-i Beyâzîdî (Hicrî: 1213-1275/1214-1285/Milâdî: 1797-1867)'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Ahmed-i Hânî'den sonra Bâyezid Sancağı âlimleri arasında Kürt Dili ve Edebiyatı ile Kürt Tarihine hizmet eden en velut ve önemli âlim Molla Mahmûd-i Beyâzîdî'dir. (Suveyrikî, 2006, 685). Kendisine "*Xânîyê Duyemin: İkinci Hânî*" lakabı verilse, yakışır. Kürt tarihi ve edebiyatı kendisine büyük ölçüde borçludur. Bu sebeple aynen Şeyh Ahmed-i Hânî gibi, yıllar geçtikçe ve araştırmalar yeni verileri ortaya koydukça onun değeri daha da artacak ve popüleritesi yaygınlaşacaktır. Molla Mahmûd-i Beyâzîdî'yi tanıma konusunda ise Alexander Jaba (1803-1894)¹, Margeret Rûdenko (1930-1976) ve P. J. A. Lerch'e borçluyuz (Jaba, 1860, 1-111; Suveyrikî, 2006, 686). Zira Jaba'nın desteğiyle Kürtlerin yaşadığı bölgede Kürtçe yazılmış değerli eserleri toplama, bir araya getirme, muhafaza altına alma maksadıyla istinsah ederek o zamanın bazı kütüphanelerine göndererek gelecekteki araştırmacılara sunmuştur.² Bu açıdan Kürt Dili ve Edebiyatı, Kürt Kültürü ve Medeniyeti ile şifahi ve yazılı Kürtçe edebiyat ve literatür konusunda "*bilim tarihçiliği*" de yapmış, bir çok kitabın tanıtılmasına ve tanınmasına vesile olmuştur (Suveyrikî, 2006, 686). Jan Dost'un onun hakkında söylediği "*Molla Mahmûd sadece Ahmed-i Hânî'nin talebesi değil, aynı zamanda onun davasının tamamlayıcısıdır.*" sözü son derece doğru bir tespittir (Jan Dost, 2010, 13). Beyâzîdî, Osmanlı Döneminin 17-18. Yüzyılında yaşamış olmakla birlikte yukarıda adı geçen müsteşriklerin onun hakkındaki tanıtıcı çalışmalarının etkisiyle 19. Yüzyılın yarısından sonra gerçek değeri ve bilimsel kıymeti gittikçe anlaşılmaya başlamıştır. Bu sayede önemli bir Kürt aydını ve şahsiyeti olduğu, Kürt Dil, Edebiyat, Tarih ve Kültüründe derin ve etkileyici bir kişilik makamında bulunduğu, eserlerinin ilmî, fikrî, edebî ve tarihî açıdan son derece

¹ Jaba, Osmanlı döneminde Erzurum ve İzmir'de toplam 33 sene Rus konsolosluğu yapmıştır. Kendisi Osmanlı Devletinde üst düzey bir konsolos olarak görev yapmasının yanında birkaç Avrupa Dillerini ve Doğu dillerini biliyor, özellikle de Kürtçeye ve Kürtlere özel ilgi duyuyordu. Kültürel bilgi ve tecrübe açısından da kendisini oldukça geliştirmiş idi. O, Osmanlı topraklarında sadece bir diplomat olarak resmi bir görev yapmakla yetinmemiş, aynı zamanda bir oryantalist olarak da araştırmalarda bulunmaktaydı. Burada şunu belirtmek gerekir ki Erzurum'da iken sadece Molla Mahmûd-i Beyâzîdî ile değil, diğer Kürt âlim, edip, müderris ve aydınlarıyla görüşüp onlardan da Kürtçe kitap, şiir, folklorik eserler temin ederek uygun gördüğü kütüphanelere aktarmıştır. Bu nedenle Rus Kütüphanelerinde yapılacak araştırmalarda sadece Molla Mahmûd-i Beyâzîdî'nin eserleri ile yetinmemek, Jaba'nın bazı âlim ve aydınlarından temin ettiği diğer çalışmaların izini sürmek gerekmektedir. Bkz. (Suveyrikî, 2006, 687).

² Burada Özhan Kapıcı'nın şu önemli açıklamasını nakletmek gerekmektedir: "Bildığımız kadarıyla Kürtçe el yazmalarının önemli kısmı, 1860'larda Rusya'nın Erzurum konsoloslu Aleksandr Dementiyevîç Jaba'nın (1801-1894) marifetiyle elde edilmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Yakın Şark'taki Rus konsolosların önemli bir kısmı oryantalist tedrisattan geçmişlerdi. Hatta bazılarının profesyonel şarkiyatçı oldukları, sırf bilimsel çalışmaları veya saha araştırmaları için diploması mesleğine intisap edip Yakın Şark'a diplomatik bir misyonla geldikleri görülüyor. Bu şarkiyatçı diplomatlar arasında dikkat çeken isimlerden biri de 1856 ila 1866 yılları arasında Erzurum'da konsolosluk yapmış olan Aleksandr Jaba (yahut August de Jaba) idi. Jaba, Kürt dili ve etnografyası üzerine çalışmalarıyla tanınmaktadı. Aynı zamanda bir koleksiyoner olan Jaba, Yakın Şark dillerinde yazılmış, özellikle Kürtçe el yazması koleksiyonunu derlemişti. Jaba'nın 1856'dan itibaren derlemeye başladığı bu koleksiyon, 260el yazmasından oluşmaktadır. Bunların bir kısmı St. Petersburg'daki Millî Kütüphanesi yani Saltıkov Şedrin Kütüphanesi'nde, kalan kısmı ise British Museum'da bulunmaktadır. Bu yazmaların bir kısmının Fars ve Kürt dillerinin gramer yapılarına ilişkin olduğu, bir kısmının ise folklorik, etnografik ve tarihî açıdan değerli olduğu ileri sürülmektedir. St. Petersburg'dakiler arasında, 1868'den itibaren kütüphane envanterine giren 54 parça el yazmasının kataloğu, Sovyet Kürdologları tarafından 1957 ve 1961'de neşredildi. Bunlardan 44 tanesi Kürtçe, 4 tanesi Farsça, 3 Türkçe, 3 tanesi Fransızca el yazmasıydı. El yazmalarının önemli kısmı XIX. yüzyıla ait kopyalardır. Mem ü Zin gibi bazıları, aşiret reisi Cibranlı Ali Bey tarafından verilmiştir. Koleksiyona Mela Cizri, Fekiye Teyran, Ahmed Hanî gibi şairlerin şiirleri ve folklorik ve etnografik materyaller ile tarihi şiirleri içeren el yazmaları da dâhildir. British Museum'daki Jaba koleksiyonu ise 106 adet el yazmasından oluşmakta, bunlardan 44 tanesi Türkçe, 38 tanesi Arapça, 22 tanesi Farsçadır. Jaba'nın koleksiyonundan bazı el yazmalarının Fransa'ya da ulaştığına dair işaretler vardır. En azından oryantalist Charles Scheffer'e Mem ü Zin'in bir nüshasını takdim ettiği biliniyor." (Kapıcı, 2015, 209-237).

kıymetli ve nadir bilgiler ihtiva ettiği, ansiklopedik bir birikim sahibi olduğu anlaşılmıştır. Kendisi bu derece önemli görevler üstlenmiş olmakla birlikte siyasi, kültürel, idari ve ferdi hayatı ile fikri ve ilmi hayatı açısından birçok bilinmezlik gölgesine de maruz kalmış bir şahsiyettir (Suveyrikî, 2006, 686). Bu nedenle zaman geçtikçe daha iyi tanınacak, özellikle istinsah ettiği, tercüme ettiği ve te'lif ettiği eserleri gün yüzüne çıktıkça hakkındaki muammalar da açıklığa kavuşacaktır.

Araştırmacılar Molla Mahmûd'un 1797-1799 yılları arasında Bâyezid'de dünyaya geldiğini ve eğitimini orada tamamladığını belirtirler (Can Dost, 2010, 13). Bazıları da eğitimine Bâyezid'de başladığını, daha sonra eğitimini ilerletmek ve ikmal etmek üzere Tebriz'e gittiğini ifade etmektedirler (Suveyrikî, 2006, 687). Başta tefsir ilmi olmak üzere diğer dinî bilimlerde ileri seviyede bilgi sahibi olduğu, değişik nedenlerle Van ve Erzurum'da yaşadığı, bazı resmî görevler yaptığı, daha sonra kendi halinde yaşayıp, maddi sıkıntılar çektiği belirtilir (Hâdî el-Alevî, Can 2010, 74). Molla Mahmûd'un doğduğu dönemde Osmanlı Devletine bağlı olmak üzere Bayezid Sancağını Zilan aşireti mensubu olduğu söylenen ve oradaki meşhur sarayı inşa ettiren İshak Paşa yönetmekteydi. 1799'da II. İshak Paşa(1775-1799)'nın ölmesi üzerine yerine oğlu Mahmûd Paşa (1799-1806) beylik yapmıştır. Onun yerine İshak Paşa'nın öbür oğlu İbrahim Paşa (1806-1814), onun yerine de Mahmud Paşa'nın oğlu olan Behlül Paşa (1814-1820), ondan sonra Abdülhamid Paşa (1820-1821), ondan sonra Çeçen-Zade el-Hacc Hasan Paşa (1821-1824), ondan sonra Mehmet Behlül Paşa (İkinci Dönem: 1824-1849), ondan sonra Feyzullah Ağa (1850-1852) yönetimi sürdürmüşlerdir. Bu dönem Tanzimat öncesi dönemdir. Tanzimat reformları sonrasında ise Bayezid Sancağını sırasıyla Pertev Efendi (1852-1853), İbrahim Edhem Paşa (1853-1856), Hacı Mustafa akif Efendi (1856-1857), Mustafa Behcet Efendi (1857-1859), Mehmet Emin Fehim Paşa (1859-1861), Vamık Efendi ve Ali Paşa (1861-1866), Ali Kemali Paşa (1866-1869), Munip ve Tevfik Paşalar (ile Ali rıza Efendi (1869-1872), Şefik Bey (1872-1876) isimli yöneticiler yönetmişlerdir. Bundan sonra da Meşrûtiyet Dönemi başlamıştır (Karataş, 2014, 40-177; Gültekin, 2011, 23). İşte Molla Mahmûd bu paşaların yönetim dönemlerinde yaşamıştır.³

Molla Mahmûd doğum tarihi olarak tesbit edilen 1797 yılı ile vefat tarihi olarak belirlenen 1867 yılları arasında bebeklik dönemindeki II. İshak Paşa (1775-1799)'nın son iki yılını da sayarsak adı geçen paşalardan 18 yahut 19 paşanın yönetiminde ömrü sürmüştür. Ancak Behlül Paşa sonrasında Bayezid'i terk etmek zorunda olup Erzurum'a yerleşen Molla Mahmûd için en önemli tarihi fırsat, Rusya'nın Erzurum konsolosu Alexander Jaba ile tanışmasıdır. Bu tanışmadan sonra ikisi beraberce çalışıp, o güne kadar yazılmış olan Kürtçe eserleri tercüme veya istinsah yoluyla toplama ve derleme gayretini sürdürmüşlerdir. Jaba'nın onun hakkında verdiği bilgilere göre Beyâzidi, Farsça, Türkçe, Arapça Dil ve Edebiyatı ile Kültür ve Tarihi konusunda son derece derin bir bilgi sahibi olup dinî, edebî ve tarihî dersleri vererek çok kısa bir sürede Kürdistan muntakasının en meşhur âlimleri arasındaki yerini almıştır (Suveyrikî, 2006, 687). Beyâzidi daha sonra 1856 yılında Erzurum'a giderek hayatının en verimli ve en velut dönemini burada geçirmiştir. Zira bu dönemde Erzurum Türkiye'nin Asya tarafında ve Şarkî Kürdistan'ın içinde en önemli şehirlerden biri olmaya başlamıştı. Çünkü orası Avrupa, İran, Hindistan, Rusya ve diğer Asya ülkelerinden gelen ticari kervanların merkezi ve buluşma yeri mesabesindeydi. Orada çok sayıda Kürt ve Türk'ün yanı sıra sayısal olarak azımsanmayacak derecede Ermeni tebaa da vardı. Bu sebeple de birçok kültür ve medeniyet tecrübesini içinde barındırıyordu (Suveyrikî, 2006, 687). Bu durum da Erzurum'u aynı zamanda bir bilim, kültür ve tarih merkezine dönüştürüyordu. Nitekim meşhur Rus Şairi Aleksander Puşkin 1829 yılında Erzurum'a ziyarete gelmiş, "Orası güzel ve etkileyici bir şehirdir!" (Suveyrikî, 2006, 687). demiştir. İşte Beyâzidi'nin böyle bir ortama girmiş olması, ona birçok ufuklar açıyor, millî ve tarihî çalışmalar yapması konusunda iç duygularını harekete geçiriyordu.

Molla Mahmûd-i Beyâzidi ile Rus konsolosu Aleksander Jaba arasındaki bu kültürel ve bilimsel alaka zamanın resmi makamları ve ilim çevrelerinin bir takım kesimleri tarafından hoş karşılanmayıp, Rus Devleti ve Osmanlı İdaresi arasındaki siyasi ve idari rekabet açısından olumsuz ithamlara sebebiyet verdiği için Beyâzidi bazı çalışmalarını müstear isimlerle yazmıştır (Suveyrikî, 2006, 688). Bu çerçevede Feqî Mahmûd Efendi ve Hoca Mahmûd Efendi adıyla da bir takım eserler yazdığı kaydedilmektedir (Beyâzidi, 2010, 247). Nitekim Osmanlılar daha sonraki dönemde Molla Mahmûd'un Kürt Beyleri yanlısı olduğundan şüphelenmeleri üzerine, onu önce Van'a sürgün etmiş ve daha sonra da tutuklatmışlardır. Jaba O'nun halk arasındaki büyük saygınlığından dolayı protestoların çoğalmasıyla 15 gün sonra tekrar serbest bırakıldığını aktarmaktadır (Gültekin. <https://ararat-welat.blogspot.com/2010/08/mela-mehmud-bayazidi-hakkında-yeni.html>) Bu durum da ona ait olan bazı çalışmalara ulaşmanın ve müstear adla yazdığı eserlerini kendisine

³ Bu paşalarla ilgili bazı ayrıntılı bilgiler ve Bayezid'deki veba salgını konusunda fazla bilgi için bkz. Par P. Amédée Jaubert, *Voyage en Arménie Et An Perse, (Fait Dans Les Années 1805 At 1806)*, Paris, 1821.

nispet etmenin önünde engel teşkil etmektedir. Binaenaleyh araştırmacıların bu konuda dikkatli olması gerekmektedir.

2. Molla Mahmûd Öncesi Dönemde Beyâzid Sancağı İdârî, Dinî, İlmî ve Kültürel Durum

Beyâzid Sancağı tarihte Urartu, Pers, Roma ve Müslüman Arapların nüfüzü altında el değiştirmiş olduğu gibi 1054 yılından itibaren ilk Türk akınlarına da hedef olmuş bir merkezdir. Bölge 1064'te Çağrı Bey'in oğlu Yakuti Bey tarafından Türk idaresine alınmış, daha sonra İlhanlı, Timur, Akkoyunlu, ve Karakoyunlu istilalarına uğramıştır. 15. Asrın sonlarına doğru Safevîlerin eline geçmiş, Sultan I. Selim zamanında Osmanlı yönetimine katılmıştır. Bu tarihten sonra tekrar Safevîlerin kontrolüne geçen Bayezid, Kanunî Sultan Süleyman döneminde gerçekleştirilen Irakeyn Seferleri (1533) sonucunda tekrar Osmanlı ülkesine dâhil edilmiştir. Bir sınır kalesi olarak Osmanlılarla İranlılar arasında sürekli el değiştiren bölge 1578 yılında kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine alınmış, bundan sonra da 1578-1588 yıllarında Van Vilayetine, 1700 Yılından itibaren de Erzurum Eyaletine bağlı bir sancak olarak idari yapılanma içerisinde yerini almıştır. Bundan sonra 1822'de İran, 1828, 1854 ve 1877 tarihlerinde Ruslar tarafından istila edilerek birçok açıdan harap olmuş, daha önceki tamir ve tadil çalışmaları büyük zararlar görmüştür. Bu gerileme durumları daha sonra Ermeni Çetelerinin İşgali, şehirde birkaç defa meydana gelen veba olayları ve tabii afet olarak şehrin maruz kaldığı bazı depremler yüzünden Bayezid Sancağının potansiyelini kullanmasına engel olmuştur (Karataş,2014, 4-6; Kürkcüoğlu- Özkaya, 2019, 11-24).

Bayezid Sancağı stratejik konumu itibarıyla İran-Osmanlı-Azerbaycan-Ermenistan arasında bulunduğundan dolayı idari ve siyasi açıdan nasıl ki İran-Osmanlı-Rusya arasında el değiştirecek ve işgal edilip ele geçirilmesi talep edilecek düzeyde önemli bir merkez ise, ilmi açıdan da çevre medreselerinin ve ilmi merkezlerinin kavşağında bulunan bir merkez olarak görülmektedir. Bu sebeple de buradaki tedrisat çevre ülkelerin kültürel yapısından etkileniyor, eğitim tecrübesinden faydalanıyordu. Nitekim Ahmed-i Hânî'den başlamak üzere hâlihazırda isimleri bilinen Bayezid ulemasının hemen hemen hepsi de ilk eğitimlerini Bayezid Medreselerinde aldıktan sonra Tebriz, Bitlis, Cizre ve diğer ilim merkezlerinde ilerletme ihtiyacını duymaktaydılar. Bu açıdan bakıldığında Bayezid Sancağı ilim açısından da önemli bir merkezdi. Buranın diğer ilim merkezlerinden farkı, hatta ayrıcalığı birden fazla eğitim metot ve müfredatını sentezleyecek bir ortama sahip olmasıdır.

Molla Mahmûd'un ilmi gelişmesi ve çalışmasına baktığımızda kendisinden önceki âlimler bağlamında şöyle bir çizgiye intisap ettiğini görmekteyiz:

- a. Şeyh Ahmed-i Hânî (1651-1707)
- b. İsmâil-i Beyâzidî (1654-1709)
- c. Murâdhân-ı Beyâzidî (1737-1784)
- d. Molla Mahmûd-i Beyâzidî (1797-1867)

İşte görüldüğü üzere Ahmed-i Hânî ile İsmâil-i Beyâzidî aynı çağda ve zamanlarda yaşamıştır. Muradhân-i Beyâzidî İsmâil-i Beyâzidî'ye yetişmiş, belki de ondan ders almıştır. Molla Mahmûd ile Murâdhân arasında 13 yıllık ara vardır. Ancak bu süre, Molla Mahmûd'un Muradhân'dan etkilenmeye ve bıraktığı ilmi mirastan faydalanmaya engel bir süre değildir. Bu durumu değerlendiren Muhsin Seyda şöyle demektedir: "Bayezid şehrinin ulemasının tarihî silsilesini değerlendirdiğimizde bu şehirde Kürtçe yazma usulünün Şeyh Ahmed-i Hânî'nin döneminden Molla Mahmûd-ı Beyâzidî'nin döneminde kadar inkıtaya uğramayıp aralıksız sürdüğünü görürüz." (Seyda, İsam: 021513 Nolu Belge).

Molla Mahmûd'un vefatından beş (5) sene sonra ilk defa hazırlanan 1289/1872 Tarihli Erzurum Vilâyet Salnamesinde Bâyezid Sancağının ilmi durumunu belirtir liste şu şekildedir:

Molla Mahmûd'un bize kazandırdığı eserleri gözden geçirdiğimizde kritik bir dönemde ne denli büyük bir misyon yüklendiği apaçık şekilde anlaşılmaktadır. Bu nedenle onun çalışmalarını kısaca arz edeceğiz. Molla Mahmûd tarafından birçok eser te'lif edilmiştir. Kendisi hem birçok önemli kitabı istinsah etmiş, hem bir müellif olarak kitap yazmış, hem de önemli kitapları tercüme etmiş, böylece edebî, lügavî, tarihî, etnografik konularda çok önemli çalışmalara imza atmıştır (Suveyrikî, 2006, 686). Bu gayretler neticesinde araştırmacıların günümüz itibarıyla rastlayabildikleri şu eserler meydana gelmiştir:

3.1. Şerefname Tercümesi: Şeref Han tarafından Farsça yazılan ilk Kürt Tarihi kitabı Molla Mahmûd tarafından "*Tevarih-i Kadîm-i Kurdistan*" adıyla 1858-59 yılında Kürtçeye tercüme edilmiştir (Suveyrikî, 2006, 689). Kürtçeye tercüme edilmesi ise Jaba'nın isteği üzere gerçekleşmiştir. Bu eser, Jaba tarafından 1868 yılında Rusya'ya Petersburg'daki Rus Dili ve Edebiyatı Akademisi'ne gönderildi ve hâlihazırda Leningrad Halk Kütüphanesinde bulunmaktadır. Eser, Moskova'da 1986 yılında bastırılmıştır (Hâdî el-Alevî, 2010, 74). Bu eserin başına Beyâzidî'nin yazdığı Kürtçe Mukaddime bölümü Jaba tarafından Fransızcaya çevrilmiştir (Suveyrikî, 2006, 689; Jan Dost, 2010, 255). Bu eser 2007 yılında Duhok'ta Spiréz Yayınları tarafından bastırılmıştır.⁵ Aynı eser Muhammed Ali Avnî tarafından Arapçaya, Mehmet Emin Bozarslan tarafından da Türkçeye tercüme edilmiştir.⁶ Bozarslan'ın tercümesinde eser hakkında şu bilgiler de verilmektedir: Eserin Farsça yazılışı Bitlis'te 1597, Arapça yayını Kahire'de 1962'de, Türkiye'de Türkçe çeviri halinde yayınlanışı da 1971, 1976, 1990 yıllarında olmuştur (Bozarslan, 1990, 2).

3.2. Târîhu Kurdistân el-Cedîd: Molla Mahmûd, Şeref Hân'ın yazmış olduğu tarihten yaşadığı zamana kadarki aralığı tamamlamak amacıyla bu eseri yazmıştır. Ancak Can Dost'un dediği gibi bu kitap hakkında henüz elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır (Hâdî el-Alevî, 2010, 74).

3.3. Adât û Rusûmatnâme Ekrâdiyye: Bu eser de Jaba'nın talebi üzerine yazılmıştır. Eser'de Kürtlerin örf ve adetleri, dinî ve millî gelenekleri, resmî protokolleri ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu açıdan söz konusu eser son derece önemlidir. Hatta Kürt örf ve adetlerinden bahseden ve Kürtçe yazılmış ilk etnografik kitap olarak değerlendirilmektedir (Suveyrikî, 2006, 688). Eser, Beyâzidî tarafından 1274/1858-59 yılında yazılmıştır. Bu kitap müellifin el yazması nüshası halinde tek bir nüsha olarak Rusya'da Petersburg şehrinde devlete bağlı Saltykov-Soedrin Devlet Halk Kütüphanesi'nde⁷ muhafaza altına alınmıştır. Kitap Maregeret Rudengo tarafından tahkik edilerek bazı ilaveler ve açıklamalarla birlikte Rusçaya çevrilip 1963 yılında Moskova'da bastırılmıştır (Suveyrikî, 2006, 688). Aynı eser Can Dost'un araştırma ve eklemeleri ile birlikte Nubihar Yayınları tarafından 2010 yılında İstanbul'da da bastırılmıştır (Bazidî, 2010).

3.4. Câmîe Risâleyân u Hikâyetân: Bu eser de Jaba'nın talebi üzere yazılmış olup onun katkıları ile gün yüzüne çıkmıştır. Jaba Bu eser üzerinde 111 sayfalık uzun bir değerlendirme ve araştırma yazısı yazıp, söz konusu yazısında Kürtler'den ve Kürtçe tarihî ve edebî eserlerden, Kürt edîp ve şairlerinden bahseder, Molla Mahmûd-i Beyazidî ile ilgili bilgiler verir, onunla beraber yaptığı çalışmalardan bahseder. Söz konusu eseri, kendi eklemeleriyle birlikte 1860 yılında St. Petersburg'da bastırır (Jaba, 1830, 1-111).

Molla Mahmûd-i Beyâzidî'nin bu eseri şu risalelerden oluşmaktadır:

- Kürdistan'a ait bazı aşiret, taife ve kabileler hakkındaki risale,
- Kürtçede tam ve kısaltılmış isim şekilleri hakkındaki risale,
- Kürtçede kadınlara ait tam ve kısaltılmış isim şekilleri hakkındaki risale,
- Kürtçe kitap, şiir, kaside, divan ve hikâyeye yazan Kürt müellifleri ile ilgili risale,
- Kürt Dili Fonetigi ve Sarf ilmi ile ilgili giriş mahiyetinde bir risale.
- Kürtçe Hikâyeler (Bâyezidî, 1830, 1-129). Bu hikâyeler genellikle gerçekleşmiş tarihî olaylardır. İsmi geçen risale ve hikâyelerde bazı tarih ve teknik hataları olmuşsa da genel itibarıyla gerçekleşmiş olaylardan bahsetmektedir (Can Dost, 2010, 14).

3.5. Kürtçe-Fransızca Kamus: Molla Mahmûd bu eserini Jaba ile birlikte yazmıştır. Can Dost'un verdiği bilgiye göre 15 000 sözcüğü ihtiva etmektedir. Bu sözlük de Molla Mahmûd ve Jaba'nın ölümlerinden sonra M. Ferdinand Justi tarafından 1879 yılında Sn Petersburg'da Krallık Akademisi Matbaasında bastırılmıştır (Hâdî el-Alevî, 2010, 74). Ancak eserin üzerinde veya içinde açık bir şekilde Molla Mahmûd ile Jaba'nın ortak çalışması olduğuna dair bilgi göremeyiz. Sadece önsözde "Molla Kurdeh" şeklinde bir ifade geçmektedir (Jaba, 1879, VI).

⁵ Bkz. Şerefxân Bidlisî, *Şerefnâme*, Terc. Molla Mahmûd-i Beyâzidî, Spiréz, Duhok, 2007.

⁶ Bkz. Şerefxân, *Şerefname*, Terc. M. Emin Bozarslan, Hasat Yay., İstanbul, 1990.

⁷ Aynı şehirde St. Petersburg Halk Kütüphanesi (Millî Kütüphane) de bulunmaktadır. Bu kütüphanede 2.300.000 cilt eser bulunmaktadır. Bkz. G. Fonotov, "Son Elli Yılda Sovyet Rusya Kütüphaneleri", *Bitlis Salnameleri Kitabı*, s. 187-189. Unesco Bulletin for Libraries, XXI, 5 (Sept, - Oct. 1967), 240 – 248.

3.6. Tuhfetu'l-Hullân fi'l-Lugati'l-Kurdiyye: Kürt dili ve edebiyatı ile ilgili yazmış olduğu bir eserdir. Dr. Ma'ruf Xûzendâr'ın "*Mahtutâtun Ferîde ve Matbûâtun Nâdire*" adlı eserinde bu eserden bahsedilmiştir (Hâdi el-Alevî, 2010, 75). Yapılan tavsiflere göre bu kitabın Kürtçenin Sarf İlmi (Morfoloji) kısmıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Cevdet Hüşyâr, Bâyezîdî'nin 1866'da kaleme aldığı bu eserin Kürt dili konusunda muhtemelen bir Kürt âlimi tarafından yazılmış ilk eser olduğunu belirtir. Bâyezîdî'nin aynı yıl yazdığı, Kürtçe bazı dil kuralları ve fiil çekimlerine dair başlıksız bir çalışmasının müellif hattı nüshası da aynı koleksiyonda bulunmaktadır. Jaba bu eseri Latin harflerine aktarmış ve Fransızca'ya tercüme etmiştir. Bâyezîdî, Ali Teremâhî Hekkârî'nin *Destûr-i Zebân-ı Kürdî*'sini 1858'de istinsah etmiş, buna müellif ve eseri hakkında bir mukaddime eklemiştir (Özel, 2016, 141-142).

3.7. Risâletu Tuhfeti'n-Nehlân Fî'z-Zemâni Kurdân: Suveyrikî Beyâzîdî'nin eserlerinden bahsederken bu adı taşıyan kitabı yazdığını ifade etmektedir. Ona göre bu kitap Kürd Dilinin kural ve inceliklerinden (muhtemelen Nahiv: Dilbilgisi kısmından) bahsetmektedir. Yine bu kitabın yanında Kürtçe Dil ve Edebiyatının fiil çekimini konu alan ikinci bir kitabı yazdığını da söylemektedir (Suveyrikî, 2006, 688). Bir önceki maddede zikredilen kitabın bu kitabın birincisi olduğu tahmin edilmektedir. Suveyrikî'nin bildirdiğine göre Molla Mahmûd-i Beyâzîdî son iki kitabı Erzurum'da 1866 ve 1867 yıllarında te'lîf etmiştir. Her ikisi de kendi el yazısı nüshasıyla mevcuttur (Suveyrikî, 2006, 688). Jan Dost da bir önceki kitapta geçen "*Hüllân*" kelimesinin "*Nihlân*" şeklinde okunması sebebiyle Lerc'ten kaynaklanan bir yanlış okuma neticesinde iki ayrı kitap olduğu vehmine düşüldüğünü söylemektedir (Jan Dost, 2010, 254).

3.8. Ali Teremâxî'nin Sarf Kitabı Üzerine Şerh ve Haşiyesi: Bu eserinde Ali Teremâxî'nin Kürtçe yazdığı sarf kitabı üzerine açıklayıcı notlar eklenmiş, Kürt Dili ve Edebiyatı ile ilgili önemli bilgiler yazılmış ve Kürt Cami ve medreselerinde sürdürülen eğitim sistemi konusunda bazı bilgi ve öneriler yapılmıştır. Molla Mahmûd'un bu eserini de yine Dr. Ma'ruf Huzendâr ve Can Dost'un Mem u Zin'e yazdığı şerhine Takdim Yazısı yazan Hâdi el-Alevî aracılığıyla haberdar olmaktadır (Hâdi el-Alevî, 2010, 75; Suveyrikî, 2006, 689).

3.9. Leylâ ve Mecnûn: Beyâzîdî meşhur Leylâ ve Mecnûn kıssasını da nesir halinde 1858 yılında Erzurum'da yazmıştır. Böylece Arap, Fars ve Türk kültür ve edebiyatında mevcut ve meşhur olan hikâyeyi Kürt diline de çevirerek (Suveyrikî, 2006, 688) bölge halkları arasında müşterek bir kültürün te'sisine önemli bir katkı sunmuştur. Margeret Rudenko, Beyâzîdî'nin bu eserini yine başka bir Kürt şairi olan Haris el-Bedlisî'nin "*Leylâ u Mecnûn*" adlı eseriyle birlikte mukayeseli bir şekilde araştırmış, bir takım bilimsel araştırma yöntemleri kullanarak karşılaştırmalara tabi tutmuş ve neticede ikisinin aynı mahiyette olduğunu, Beyâzîdî'nin bu çalışmasının Bedlisî'nin söz konusu çalışmasının tekrarı ve onun şiirsel halinin nesire dönüştürülmüş şekli olduğunu belirtmiştir (Suveyrikî, 2006, 688). Burada Beyâzîdî'nin orijinal tarafı Kürt Edebiyatında ilk defa bir aşk hikâyesini nesir halinde yazmış olmasıdır. Buna göre Avrupa'da ve Rusya'da gelişen roman kültürünün Beyâzîdî'yi de etkilediği, bu sebeple "*Leylâ ve Mecnûn*" aşk hikâyesini dönemin Fars, Türk ve Kürt adetlerine uyarak şiir şeklinde değil, edebiyat alanında geline yeni gelişmelere ayak uydurarak roman şeklinde yazdığı ortaya çıkmaktadır (Suveyrikî, 2006, 688). Jaba, Bâyezîdî'nin 1858'de mensur olarak kaleme aldığı eserin Fuzûlî'den tercüme olduğunu kaydederken Rudenko, Hâris-i Bitlisî'nin kendisi tarafından neşredilen aynı adlı manzum eserinin nesre çekilmiş şekli olduğu sonucuna varmıştır (Özel, 2016, 141-142). Bu bilgileri birleştirdiğimizde Molla Mahmûd'un "*Leylâ u Mecnûn*" kitabını nesre çevirirken Hem Fuzûlî hem de Bidlisî'nin kitaplarından sentez şeklinde faydalandığı ve nesir şiir halinden nesir haline dönüştürdüğü anlaşılmaktadır.

3.10. Tercüme-i Darb-i Meşelâne bi-Zimân-i Kûrmâncî: Bâyezîdî'nin, Saint Petersburg Jaba koleksiyonu içinde yer alan ve Türkçeden Kürtçeye çevirdiği çok sayıda atasözünü içeren bu eser 1856'da hazırlanmıştır (Özel, 2016, 141-142). Kendisinden sonra Peter LErch tarafından bastırılan "*Forschungen Uber Die Kurden Und Die Iranischen Nordchaldaer*" adlı eserdeki Kürtçe, Osmanlıca, hatta bir kısmı Arapça ve Farsça olan atasözlerinin bu eserden iktibas ettiği anlaşılmaktadır (Lerch, 1857, 90-97). Aynı şekilde Albert Soucin'in 1890 yılında Sn. Petersburg'da bastırıldığı "*Kurdishche Sammlungen Zweite Abteilung*" adlı kitabında geçen şiir, hikâye, tercüme, atasözlerin de Molla Mahmûd'a ait olduğu anlaşılmaktadır (Soucin, 1890, 1-10).

Daha önce verilmiş malumatlardan da anlaşıldığı gibi Molla Mahmûd-i Beyâzîdî sadece eser te'lif ve tercümesi ile iştigal etmemiş, bunların yanında bir de diğer Kürt yazarları tarafından yazılmış eserleri istinsah ederek kaybolmaktan kurtarmıştır. Burada bu tür çalışmaları hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. Konuyla ilgili kayıtlardan anlaşıldığına göre şu eserleri istinsah etmiştir:

1. Ahmed-i Hânî'nin Mem û Zîn adlı eseri.
2. Ahmed-i Hânî'nin Nûbihâr adlı eseri.
3. Feqiye Teyrân'ın Şeyh Sen'ân adlı eseri.
4. Bu eserlerin değerinde olan birçok eser (Suveyrikî, 2006, 689).

Böylece sonuç olarak şunu anlamaktayız ki, Molla Mahmûd-i Beyâzidî sadece bir yazar, mütercim, müstensih olarak değil, aynı zamanda bir “bilim tarihçisi” olarak geçmişten gelen şifahî ve yazılı kültürü derleme, toplama, gelecek nesillere aktarma konusunda önemli bir görev eda etmiştir.

4. Molla Mahmûd-i Beyâzidî'nin Tanıttığı Şair, Yazar ve Âlimler

Molla Mahmûd-i Beyâzidî eserlerinde Kurtçenin Kurmancî lehçesine göre eser yazan müellif ve şairlerin listesini çıkarmıştır. Bu konuda attığı başlık şöyledir: “*Risâleye ke di behsa şâir u musannifê di Kurdistanê ku bi zimânê Kurmancî cih u kitêb u şîr u hikâye u qisseyê di wân dîke*” Yani “*Bu, Kurmancî lehçesiyle şiir, hikaye, kıssa yazan Kürdistanlı şair ve musanniflerle onların eserlerinden bahseden bir risaledir*” (Bâyezidî, 1860,13). Bâyezidî'nin bu başlık altında ele aldığı isimler ve onlar hakkında verdiği bilgiler şöyledir:

4.1. Ali Harîrî: Birinci Şair Alî Harîrî'dir ki bir Divanı vardır. Harîrî'nin şiir ve kasideleri meşhur olup Hakkârî Sancağı'nın Şemzînân Nahiyesinin bulunduğu yerlerce tanınmaktadır. Onun şiir ve beyitleri de Kürdistan'da son derece meşhur ve ma'ruftur. Tahminen Hicret'in 400 yılı tarihinde doğmuş ve 471 yılında merhum olmuştur. Harîrî'nin içinde medfundur. En doğrusunu Allah bilir (Bâyezidî, 1860,13).

4.2. Melâye Cizirî: İkinci Şair Melâye Cizirî'dir. Onun aslı “*Cizirâ Buhtân*” denilen Botan Cizresindedir. Onun adı Şeyh Ahmed'dir. 540 tarihinde Cizre'de doğmuştur.⁸ O dönemde Mîr İmâduddîn Cizre'de emirlik yapmaktaydı. Bu Mîr'in bir kız kardeşi vardı. Bu Şeyh Ahmed de Mîr'in bu kız kardeşine âşık olmuştu. Birçok gazeller söylemiş ve bir Divançe tertip etmiştir. Denildiğine göre Cizirî'nin Divân'ı son derece kuvvetli bir divan olup birçok istilahlara çerçevesinde yazılmıştır. Kürtlerin birçoğu nezdinde makbul bir divandır. Daha sonra Mîr İmâduddîn onu deneyip hakikî âşık olduğunu görünce kız kardeşini ona vermek istemiştir. Ancak Şeyh Ahmed bunu kabul etmemiştir. İşte bu Şeyh Ahmed 556 tarihinde merhum olup Cizre'de medfundur. Onun türbesi halkın ziyaretgâhıdır (Bâyezidî, 1860,13-14).

4.3. Feqiye Teyrân: Üçüncü Şair de Feqiye Teyrân'dır. Onun adı Muhammed olup aslen Mükûs Kasabasındandır. Burası Hakkârî memleketine tabidir. 702 tarihinde dünyaya gelmiştir. San'an Şeyhî'nin hikâyesini söylemiş olup Bersîsâyî Kıssasını da vezinli halde söylemiştir. Qewlê Hespê Reş (Siyah Atın Sözlere) adlı eseri de aynı şekilde mevzun halde söylemiştir. Birçok beyit ve şiirlerle birlikte son derece güçlü mülemma ve renkli kasideler söylemiştir. Onun şiir dilindeki adı “*Mîm ve Mî*”dir. 75 yaş miktarı ömür sürmüş olup 770 tarihinde merhum olmuştur.⁹ Mükûs'de de medfundur (Bâyezidî, 1860,14).

4.4. Melâye Bâteyî: Dördüncü şair de Melâye Bateyî'dir ki onun adı Molla Ahmed'dir. Onun aslı da Bâte'ye dayanmaktadır. Bâte de Hakkârî'nin köylerinden bir köydür. 820 tarihinde dünyaya gelmiştir. Birçok şiir ve beyitleri söylemiştir. Onun son derece güzel bir özel Divan'ı vardır. Kurmancî lehçesinden bir mevlid de söylemiştir. Kürdistan'da bu mevlid makbuldur. 80 sene ömür sürmüş olup Hicret'in 900. Yılında merhum olmuştur.¹⁰ Batê Köyünde medfundur. Allah (c.c.) en iyisini bilir (Bâyezidî, 1860,14-15).

4.5. Ahmed-i Hânî: Beşinci şair de Ahmed-i Hânî'dir. Onun aslı, Hakkârîlilerin taifelerinden birisi olan Hânîyân aşiretindedir. O kendisi Doğubeyazıt'a gelmiş, 1000¹¹ tarihinde orayı kendisine vatan yapmıştır. “*Mem u Zin*” adında Kurmancî lehçesinde bir kitabı yazmıştır. “*Nubihar*” adında Kürtçe-Arapça bir lügat kitabı da yazmıştır. Kürdistan'daki çocukların hepsi Kur'an-ı Kerim'i okuduktan sonra bu kitabı okurlar. Kurmancî dilinde birçok gazeller, şiirler ve beyitler söylemiştir. Yine Arapça, Farsça, Türkçe dillerinde de birçok gazel, şiir, beyit söylemiştir. Farklı ilim dallarında son derece mahir ve uzman olup büyük bir irfan sahibidir. Kürdistan'daki bütün şairler tarafından meşhur olduğu gibi hepsinin üstünde bir mertebeye sahiptir. Hatta bütün şiirleri herkes tarafından kabul edilmekte ve medh edilmektedir. 1063 yılında merhum olmuştur.¹² Doğubeyazıt'ta kendi adıyla anılan bir cami etmiş olup kendisi de caminin kenarında medfundur. Allah (c.c.) en iyi bilendir (Bâyezidî, 1860,15).

⁸ Beyâzî'nin kitabında 540 yılında doğduğu yazılıysa da bazı kaynaklarda 977/1570 yılında doğduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte doğum yılı kesin bilinmemektedir. Kendisinin şiirinde belirttiğine göre Hicri takvime göre 974'te Cizre'de dünyaya gelmiştir. Bu da Miladi takvime göre 1566'a denk gelmektedir. Vefat tarihi olarak da 1050/1640 Miladi yılında merhum olduğu belirtilmektedir. Molla Ahmed Cizirî'nin hayatı, eserleri, doğum ve vefat tarihleri hakkındaki tartışmalar ve farklı bilgiler hakkında geniş bilgi için Bkz. (Özervarlı, 2005, 30/241; Kavak, 2013), 53-67).

⁹ Burada Molla Mahmud tarafından 702/1302 yılında doğup 770/1368 yılında vefat ettiği söylenen Feqiye Teyrân'ın kesin doğum tarihi belli olmamakla beraber, H.1041/M.1632 yılında öldüğü araştırmacılar tarafından belirtilmektedir. Bkz. (Çiçek, 2017, 173-182).

¹⁰ Molla Mahmûd'un verdiği tarihlere göre Bateyî 820/1417-1494/900 yılları arasında yaşamıştır. Ancak araştırmacılar Melaye Bateyî'nin farklı yıllarda doğup vefat ettiğini belirtmişlerdir. Örneğin Sönmez 1675 ile 1760 yıllarında yaşadığını söylerken Rénas Jiyân'î de 1590-1660 yılları arasında yaşadığını belirtmiştir. Bkz. (Sönmez, tsz.4; Feqiye Teyrân, 2008, 9).

¹¹ Molla Mahmud burada Ahmed-i Hânî'nin 1000/1591 yılında Beyâzid'e yerleştiğinden bahsetmekle birlikte bu tarih de diğerleri gibi doğru çıkmamaktadır. Zira kendisi “*Mem u Zin*” adlı eserinde 1061/1651 yılında doğduğundan bahsetmektedir. Bkz. (Ahmed-i Hânî, 1990, 489).

¹² Molla Mahmud'un burada verdiği bilgiye göre 1063/1652 yılında 63 yaşında vefat etmiştir. Aynı tarihleri Muhammed Zeki Beg de Meşâhîru'l-Kürd ve Kürdistan adlı eserinde vermiştir. M. Zeki Beg onun 1652 Miladî yılında vefat ettiğini, ancak bu tarihlerin tartışmalı olduğunu belirtmektedir. (Zeki Beg, 2006, 98). Hâlbuki Ahmed-i Hânî'nin verdiği bilgiye göre 1061/1651 yılında doğmuştur. Vefat tarihi konusunda net bir tarih beyan etmek için elimizde kat'î bir delil bulunmamaktadır. Bu nedenle bu Molla Mahmûd'un verdiği bu tarihin de sıkıntılı olduğu görülmektedir.

4.6. İsmâil-i Beyâzîdî: Kürdistan'ın altıncı şairi Hâmil (خامل)'dir ki onun adı İsmâil olup aslen Bâyezîdlidir. O Ahmed-i Hânî'nin şakirdlerinden olup Hicri 1065 yılında doğmuştur ve 1121 yılında merhum olmuştur.¹³ "Gülzâr" adında bir lügat kitabı da te'lif etmiştir. Bu kitap Kurmancî, Arabî ve Farsî dillerinde olup çocuklar tarafından okunmaktadır. Bundan başka Kurmancî dilinde birçok gazel, şiir ve beyitler de söylemiştir. Yaşadığı bölgede maruf ve meşhur olup Bâyezîd'in içinde merhum olup medfun edilmiştir (Bâyezîdî, 1860,15-16).

4.7. Şeref Hân (Şerif Hân)¹⁴: Yedinci şair de Şerefhân'dır. Bu zat Hakkârî mirlerinden olup Abbâsi neslindedir. 1101 yılında Hakkârî Hükümetinin merkezi olan Cölemerg'de dünyaya gelmiştir. Kurmancî ve Farsî dillerinde bir çok şiir ve beyit söylemiştir. 1161 yılında merhum olup Cölemerg'in içinde medfundur.¹⁵

4.8. Murâdhân-ı Beyâzîdî: Sekizinci şair de Murâdhân olup Bâyezîd'de 1150 tarihinde dünyaya geldi. O da Kurmancî dilinde bir miktar gazeliyat ve şiirler söylemiştir. 1199 yılında merhum olmuştur.¹⁶ Bâyezîd'de medfundur. Ondan sonra bugüne kadar Kurmancî yazarlar arasından henüz şair çıkmamıştır (Bâyezîdî, 1860,16).

Molla Mahmûd-i Beyâzîdî'nin yukarıda verdiği bilgilerin tümü diğer kaynaklarda geçen bilgilerle örtüşse de verdiği tarihlerin hemen hemen tamamı son yıllarda tesbit edilen tarihlere uymamaktadır. Onun gibi bir alimin tarih konusunda bu kadar yanlış bilgi vermiş olması sahip olduğu bilimsel yetenekleriyle uzlaşmamaktadır. Bu nedenle burada verilen tarihlerin Hicrî, Rumî ve Milâdî takvim dışında o dönemde bilinen veya kullanılan başka bir takvime göre yazılıp yazılmadığı hususu/şüphesi akla gelmektedir. Nitekim Şerefhân da Şerefnâme adlı kitabında bazı tarihleri verirken "Tuşkan Yılı" dediği bir yıldan bahsetmektedir (Şerefhân, 1990, 514; Şerefhân, 1973, 575). Jan Dost ise bu tür tarihlerin Koçi Takvimine göre verildiğini belirtmektedir (Jan Dost, 2010, 211). Ancak Molla Mahmûd'un kendisi şöyle demektedir: "Kürtlerin tarihlendirme hesaplarının çoğu şemsi tarihe göredir. Ramazan bayramı, diğer bayramlar ve mevlit konusundaki hesapları da Rumî tarihe göredir." (Bayezidi, 2010, 96). Bu konu üzerinde düşünüp araştırma yapmak gerektiği kanaatini şimdilik bu şekilde belirtmek isteriz.

5. Sarf İlmi Mukaddimesi ve Kurmancî Diliyle Ta'lim (Eğitim) Usulleri Konusunda Lüzumlu Bilgiler

Molla Mahmûd-i Beyâzîdî bu başlık altında Kürt Dilinin Kurmancî Lehçesinde Sarf İlimine ait kuralları geliştiren alimlerden bahsetmektedir. Ayrıca Kurmancî lehçesinin morfolojik (sarf) açısından tahlilini yapmakta, bu konuda bir takım kaide ve kurallar tespit etmektedir. Bâyezîdî'nin bu başlık altında verdiği bilgileri Kürtçe aslından Türkçeye tercüme edeceğiz:

"Bu mukaddime Kürtler arasında Sarf İlminin musannif ve mücidlerinden bahsetmektedir. Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla. Bilmen gerekir ki Kürtlerin öğrencileri ve şakirdleri (feqe) 1000 yılına kadar sarf ilmini Arabiyyü'l-İbâre olan kitaplardan okurlardı. Onlar sarf ilmini Sa'duddin Teftâzânî'nin Sa'dinî (Teftâzânî, tsz, 1) denilen kitabından, Çarperdi'den ve Sa'dullah-ı Gevre'den okurlardı. Bu konulardaki bilgileri bu ve benzeri kitaplardan istinbat ve istihrac yoluyla elde ederlerdi. Bu bilgilerin Arapça kitaplarından çıkarılması da çok zor oluyordu. Daha sonra 1000 tarihinde Hakkârî'nin kazalarından biri olan Müküs kazasına bağlı bir köy vardır ki ona Teremâx diyorlar. O köyde Ali isminde izan ve idrak sahibi, fetanet ve zekâ sahibi bir insan meydana çıktı. O bedî ilimler ve fenleri tahsil etmeye başladı. Uzun bir zaman Bağdad, Musul, Behdinân ve Sorân ülkelerini gezip dolaştı, oralarda uzun zamanlar boyunca kalarak ilim tahsil edip okudu. Böylece kemal derecesinde ilim elde edip birçok ilim ve fende ileri seviyelere geldi. Özellikle sarf ilminde oldukça maharet ve rûsuh elde etti. Kendi ana dilinde son derece meşhur ve maruf oldu. Hatta günümüze kadar bile onun isim ve nişanları Kürdistan'da bulunmaktadır. Bu Ali Teremâxî denilen zat kendi elleriyle köyünde cami ve medrese inşa etmiştir. Bir müddet de kendisi ders vermiştir. Sarf ilminin son derece zahmetli, zor ve engebeli bir ilim olduğunu, mübtedi (başlangıç) seviyesindeki talebelerin sarf ilmindeki kipleri ve i'alleri Arapça kitaplardan istihrac edemediklerini görüp müşahede ettiğinde bu durumu kolaylaştırmak için Kurmancî dilinde çekim yapmayı kolaylaştıran bir sarf kitabı (Tasrifu Molla Ali) yazmıştır. Onun yazdığı bu kitaptaki ibareler Kürt öğrencileri nezdinde son derece

¹³ Muhammed Zeki Beg İsmâil-i Beyâzîdî'den bahsederken onun 1065 ile 1121 yılları arasında yaşadığını ifade etmektedir. Onun verdiği bu bilgileri Molla Mahmûd-i Beyâzîdî'den naklettiği de anlaşılmaktadır. Bkz. (Zeki Beg, 2006, 113).

¹⁴ Jaba bu ismi "Şerif-Xan" şeklinde yazmıştır. Beyâzîdî ise el yazısıyla "شرف خان" şeklinde yazmıştır. şayet Jaba'nın okuduğu gibi olsaydı Arap alfabesiyle "شريف خان" şeklinde yazılmış olması gerekirdi. Bu nedenle iki isimden birisi hatalıdır. Şerefhân isminin Bitlis Emiri olan bir ailenin adı olduğunu bilmekteyiz. Tanıtılan şahıs ise Hakkarili olduğuna göre "Şerif Xân" adlı bir şairden bahsedildiği ihtimali de vardır.

¹⁵ Burada bahsedilen Şerefhân'ın Şerefnâme kitabının yazarı olan meşhur Bitlis Emiri Şerefhân'dan başka birisi olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu zat şari olup Cölemerg'de doğmuş olduğu beyan edilirken diğer Şerefhân ise kendisinin Şerefnâme'de belirttiği gibi Acem ülkesinde doğmuştur. Bkz. (Bâyezîdî, 1860,16; Şerefhân, 1990, 514).

¹⁶ M. Zeki Beg onun 1150-1190 Hicri yılları arasında yaşadığını belirtmektedir. (Zeki Beg, 2006, 433).

makbul, umumi, gerekli bir hale gelmiştir. Öyleki sarf, nahiv, madde, mantık ile diğer ilimleri okuyan talebeler öncelikle Ali Teramâxî'nin metnine ait ibareleri okuyup ezberlemekte, daha sonra da diğer ilimleri tahsil etmektedirler. Çünkü bu sarf ilmi terazidir. Her bir şeyin doğru olup olmadığı bu teraziye uygun olup olmamasıyla ortaya çıkmaktadır. Zira Kürdistan'ın farklı vilayetlerinde birçok medrese vardı ve orada okutulan ilimlerin şöhreti çok yaygındı. Bütün şehir, kaza, kasaba ve köylerde bulunan Kürdistan ahali Müslümanlar arasında mutlaka bir, iki yahut üç adet medrese vardı. Hatta daha fazla sayıda medreseleri vardı. Kürdistan vilayetlerinin ovalarında ve dağlık alanlarında medreseler ve âlimler hakkında hiçbir dereceye girmeyecek şekilde eşsiz bir dikkat ve ihtimam vardı. Büyük ve küçük olsun Kürdistanlı olan herkesin nezdinde ilim ve âlimlerin büyük saygı ve önemi bulunmaktaydı. Cizre, İmâdî, Sorân, Siirt ve etraflarında son derece kuvvetli ilme sahip mollalar vardı. Kürdistanlı talebeler Bağdad, Basra, Musul'a kadar giderler, oralarda gezip farklı ilim dallarında tahsil yaparlardı. Kürt öğrencilerin mübtedi olanları başlangıç aşamasında hece harflerini (alfabeyi) ve Kur'an'ı okurlar, sonra Kurmancî Mevlidi, sonra Nevbihâr ve Pend-i İ'târî'yi, sonra Şeriat (fıkıh) alanında İcâz, Muharr ve Envâr'ı okurlardı. Bunun yanında bir de Tasrif, Zuruf ve Molla Yunus Halketînî'nin Terkib (Molla Yunus, 2015, 1). adlı kitaplarının ibarelerini okurlardı ki bu üç kitap da Kurmancî dili üzere yazılmıştır. Daha sonra da Sarf ilminde Sa'dinî, Sa'dullah Küçük, Mantık ilminden Hüsâmâtî, Kavlı Ahmed ve Şerh-i Şemsiyye okurlardı. (Derman, 2017,135-172; Kavak, "2018, 43-53). Hülâsa tertip usulü üzere peş peşe on iki ilimden okumaktadırlar. Bundan sonra da müfredatı sona erdirip mezun olurlar. Burada bahsettiğimiz Ali Terâmâxî ve Molla Yunus Halketînî'nin her ikisi de kendi köylerinde medfundurlar. Fakat zamanımızda artık medreseler, âlimler ve okuma işi, Kürdistan'da son derece azalmış olup nadiren görülmektedir. Elbette ki ilim ve âlimlerin noksanlaşması da ahiret alametlerindedir. Allah (c.c.) her şeyi bilir." (Bâyezidî, 1860,18-19).

Molla Mahmûd'un bahsettiği bu eserler hala doğu medreselerinde okutulmakta olup aynı tedarik ve tahsil usulü devam etmektedir. Ayrıca bu medreselerde o çağdan itibaren başlayan gerileme dönemi, çağımızda oldukça ileri seviyelere gelmekle birlikte son yıllarda doğu medreselerinde yeniden toparlanma girişimleri de başlamış durumdadır. Nitekim son otuz yıl içerisinde Doğubeyazıt, Ağrı, Tillo, Norşin, Oxin, Diyarbakır, Muş, Kars, Siirt, Bingöl ve diğer birçok yerlerde modern binalar inşa edilerek eski medrese gelenekleri devam ettirilmekte, birçok yeni medrese kurulmakta, bu çalışmaların yanı sıra medrese müfredatında değişiklikler ve zenginleştirmeler de yapılmaktadır. Bu çerçevede doğu medreseleri arasında koordinasyon ve dayanışma sağlamak açısından MEDAV (Medrese Âlimleri Derneği)'nin kuruluşu, faaliyetleri, çalışmaları müstakbel tarihte hayırlı ve bereketli bir döneme işaret etmektedir (Bkz. <https://www.haksozhaber.net/medav-baskani-m-tayyip-elci-ile-medreseler-roportaji-58260h.htm>; <http://medresealimleri.com/>).

6. Batılı Araştırmacıların Molla Mahmûd-i Beyâzidî Hakkında Verdikleri Bilgiler

Batılı Araştırmacılar Molla Mahmûd-i Beyâzidî hakkında birçok bilgi vermişlerdir. Esasında onu tanımamızı sağlayan çalışmalar daha çok bu araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Kendi tarihimizi unutup tarihimizin kayıp yönlerini batılı oryantalistlerden öğrenme durumumuz bu açıdan hiç de iyi olmamıştır. Bununla birlikte doğruyu ve bilgiyi öğrenme kaynağımız ne olursa olsun, en iyi şekilde değerlendirmek gerekmektedir. Böyle bir bakış açısıyla hareket ettiğimizde Beyâzidî hakkında Batılı araştırmacılardan bazı nakillerde bulunmak gerekmektedir.

6.1. Zeremba: Molla Mahmûd hakkında bilgi veren ve ilk defa onunla görüşen batılı araştırmacı olarak tespit edilen kişi, Basel İncil Cemiyeti misyonerlerinden olan Felician Martin von Zarembo'dur. Zeremba Güney Kafkasya bölgelerindeki gezi ve faaliyetleri çerçevesinde 26 Mayıs'tan 6 Haziran 1830'a kadar Bayezid Bölgesinde kalmış, Basel'deki İncil Misyonu Cemiyetinin görevlendirmesiyle 1822-1838 yıllarında Kafkasya Ülkelerinde misyonerlik çalışmalarında bulunmuştur. 1830 yılında Nisan ayından başlayıp Temmuz ayına kadar yapmış olduğu Erzurum, Kars, Bayezid anılarını 1831 yılında bir yazısında yayınlamıştır.¹⁷ Zarembo bu yazısında 26.05.1830'da Rus işgali altında bulunan Bayezid şehrine vardığından sonra Molla Mahmûd Beyâzidî ile olan tesadüfî tanışmasını şöyle anlatmaktadır:

"27 Mayıs Perşembe günü Mirac¹⁸ anma günü nedeniyle çarşı kapalıydı. Ben de generali ziyaret ettim. ... Daha sonra Generalin anma nedeniyle verdiği yemeğe katıldım. Bir tarafta Rus askeri mensupları, diğer tarafta ise Türk, Kürt, Ermeniler bulunuyordu. ... Onların hizasında baş tarafta ise Behlül Paşa'nın 13

¹⁷ Araştırmacı Mehmet Gültekin'in tesbitlerine göre bu yazının ismi ve künyesi şu şekildedir: "Felician Martin von Zarembo, Reise des Missionars Zarembo in die Russisch-türkische Provinzen am Euphrat, vom April bis Juli 1830; Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions- und Bibel, s. 432-460. Geniş bilgi için bkz. (Gültekin, 2011, 24).

¹⁸ 27 Mayıs 1830 tarihi Hicri tarih açısından 4 Zilhicce 1245 tarihine denk gelmektedir. Bu tarih ise Mirac gecesine tesadüf etmemektedir. Zira İslam Kültüründe Mirac Gecesi 27 Recep gecelerinde kutlanmaktadır. Bu nedenle Zarembo'nun yukarıda bahsettiği Mirac kelimesi bir yanlış anlaşılma yahut yanlış hesaplamının söz konusu olduğunu göstermektedir. Buna göre 27 Mayıs yerine 27 Recep'i kastedtiği anlaşılmaktadır.

yaşındaki oğlu oturuyordu. Hazır olan Türk ve Kürdlerden üçü âlimdi.¹⁹ Onlardan birine Hz. Musa'nın birinci kitabının Arapçasını verdim. Ama istisna olduğundan özellikle belirteyim ki, bu bilgili adamlardan yerli olan Kürd mükemmel biriydi ve büyük bir âlim olarak kabul görmüştü. 28 Mayıs günü Mirza Musa'yı burada bırakarak dört günlüğüne Diyadin'in ötesinde Fırat Nehri'nin yanında bulunan Üç Kilise²⁰ adlı meşhur manastıra ve hem Generalinin hem de o asilzade Kürd âliminin verdikleri mektupları iletmem gereken bir aşiret reisi olan Süleyman Ağa'nın yanına gittim." (Gültekin, 2011, 25).

Burada bahsettiği Kürd âlimi Molla Mahmûd-i Beyâzidî'dir. Zaremba bölgedeki bazı yerleri (Diyadin, Taşlıçay vs.) gezdikten sonra Bayezid'e tekrar dönmüş ve bu süre içerisinde Molla Mahmûd ile bir takım görüşme ve istişarelerde bulunmuştur (Gültekin, 2011, 25). Bu alıntıda belirtildiği gibi 26 Mayıs - 6 Haziran 1830 tarihinde Bayazıt ve çevresinde inceleme yapan Polonyalı misyoner Felician Martin von Zaremba Erzurum, Kars ve Bayazıt'ı anlattığı çalışmasında, Bayazıt'ta mi'rac kandili münasebetiyle Rus generalinin verdiği yemekte karşılaştığı Bâyezidî'den büyük kabul gören bir âlim diye söz etmekte; ardından kendisiyle görüşüp bilgi alışverişinde bulunduğunu, Kur'ân-ı Kerim'den seçtikleri kırk iki sûreyi kendisi için Türkçeye çevirmesini ondan rica ettiğini belirtmektedir (Özel, 2016, 171-172). Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Zaremba bu seyahatinde Ahmed-i Hânî'nin "Nubihar" adlı eserini elde etmek için bir takım uğraşlar verdiğini de ifade etmektedir (Gültekin, 2011, 25). Bu görüşme bize Molla Mahmûd'un Rus Konsolosu Alexandre Jaba ile görüşmesinin alt yapısı hakkında da fikir vermektedir. Zira Molla Mahmûd daha sonra Erzurum'a gidecek ve Jaba ile birlikte bir takım çalışmalar yapacaktır.

İşte Zaremba'nın irtibatları sonraki yıllarda onun hem Ahmed-i Hanî, hem Molla Mahmûd-i Beyâzidî, hem de Kürt Dili ve Edebiyatı ile Kürt tarihi üzerinde bir takım çalışmalar yapmasına sebep olmuştur. Bu da Zaremba'nın Molla Mahmûd'u tanıtma girişimlerini de ihtiva eden bir durumun oluşmasını sağlamıştır.

6.2. Alexandre Jaba: Beyâzidî ile ilgili en önemli ve en yakın bilgileri aktaran kişi bu şahıstır. Zira yukarıdaki bölümlerde belirtildiği gibi onunla görüşmüş, beraber bir takım çalışmalar yapmışlardır (Jaba, 1860, I-X). Molla Mahmûd ile Jaba arasındaki ilişki 1854 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşında Bayezid'in yeniden Rus işgaline uğramasından ve onun bu savaşta kardeşini kaybetmesinden sonra başlamaktadır. Bu işgal sonucunda Beyazid Sancağı Beyi olan Behlül Paşa yaralı olarak Ruslara esir düşmüş, şehir onların eline geçmiştir (Karataş, 2014, 79-109). Bunun üzerine Molla Mahmûd Erzurum'a taşınmış, orda hocalık (müderislik) ve eski İran paraları üzerindeki yazıları deşifre etmek, bazı Farsça metinleri Osmanlıcaya tercüme etmekle meşgul olmuştur. İşte bu durumda savaş sonrası geçim sıkıntısı yaşayan Molla Mahmûd 1856 yılında Bayezid'e geri dönme kararı almıştır. Bu kararı aldığı sırada kardeşinin ölmesi, Bayezid'in işgale uğraması dönmesine engel olmuştur. Bunun yanı sıra tanıştığı Rus Konsolosu Jaba'nın hem kendisinden dersler almak, hem de Petersburg Üniversitesinin talebi üzere Kürdçe el yazmalarını derlemek üzere ortak çalışma teklifi onu bu karardan vazgeçirmiştir (Gültekin, 2011, 32).

¹⁹ Üçü âlimdi derken, kastedtiği zatlardan birisinin Müftü, diğerinin Kadı, üçüncüsünün de Molla Mahmûd olduğu muhtemeldir.

²⁰ Burasının Taşlıçay'a bağlı "Gondé Déré" denilen Aşağı Düzmeydan Köyü olması muhtemeldir.

RECUEIL
DE
NOTICES ET RÉCITS KOURDES

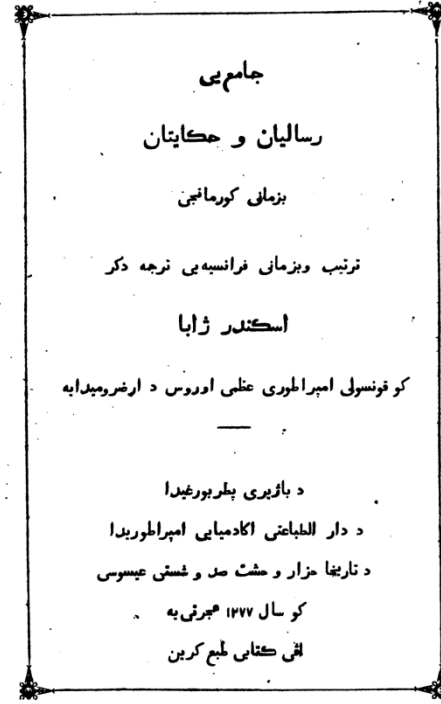
RELATÉS À LA COURANNAISE
DE LA LANGUE, DE LA LITTÉRATURE ET DES TRIBUS DU KOURDISTAN,

réunis et traduits en français

par

M. Alexandre Jaba,
consul de Russie à Erzeroum.

ST.-PÉTERSBOURG, 1860.
Commissionnaires de l'Académie Impériale des sciences:
à St.-Petersbourg, à Minsk & Leipzig
MM. Eggers et Comp., M. Samuel Schmidt, M. Léopold Voss.
Prix: 1 R. = 1 Thlr. 8 Ngr.

Alexandre Jaba Sn. Petersburg'a gönderdiği kitaplar ve el yazmalarıyla birlikte bir veya birden fazla rapor da gönderip onlarda Molla Mahmud hakkında da bilgi vermiştir. Lerch'den öğrendiğimizde göre Beyâzidî hakkında şöyle demiştir: "Erzurum'un yazarları arasında diğerlerini es geçerse Farsça oyunların yazımında ve Türkçeye çevrilmesinde çalışan tek kişi Mahmud Efendi'dir. Mahmûd Efendi, Rusya'ya karşı verilen son savaşta kendisini destekleyen kardeşini kaybetmekle büyük acı duydu. Ayrıca Bayazid'de ticaret yapan oğlu da iflas etti. Artık ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düşen zavallı Mahmud, Erzurum'a döndükten sonra tekrar Kürdistan'a gitmeyi düşünüyordu. 1856'dan beri benim hocam, Kürt meselesi ile ilgili çalışmalarında beraber çalıştığım arkadaşım olan Mahmud, bu durum üzerine fikrini değiştirdi. Yukarıdaki Kürt şahsiyetleri Bedirhan-Beg, Nurullah-Beg ve Mahmûd Hân ise hala sürgündedirler. İlk ikisi Candie'ye, diğeri de Roustchouk'a sürgün edildi. Sultan'ın onları affetmeyi düşündüğü söylenir, ancak ben bu konuda onlara fazla güvenmiyorum." (Lerch1857,. VII-X).

Jaba, kendisi ile Molla Mahmûd arasındaki müşterek çalışmalardan bahsederken de şöyle demiştir: "1856 yılından sonra Molla Efendi benim hocam ve Kürt milletinin tarih ve dili ile ilgili araştırmalarımın danışmanı oldu. Benim Albert Dorna tarafından muhatap olduğum Kürt dilini öğrenme, Kürtçe ile yazılmış eserleri toplama ve Kürt bilginleriyle irtibata geçme konusundaki teklif, büyük çapta Molla Mahmûd Beyâzidî sayesinde gerçekleşti. Onun yardımıyla ben farklı türlerden birçok el yazması kitap elde edip onları Petersburg Üniversitesi kütüphanesine gönderdim. O el yazması olan kitaplardan bir kısmı da bizzat Molla Mahmûd'un eliyle yazılmış idi. O el yazmaları, Kürtlerin tarihi, etnografyası ve folkloru ile ilgiliydi. Ben Kürtlere ait eski ve klasik literatürü Molla Mahmûd Beyâzidî'den derleyip topladım ve onun yardımıyla Fransızca-Kürtçe bir sözlük yazdım." (Beyâzidî, 2010, 246-247).

Jaba ile Molla Mahmûd'un ortak çalışmaları, başta Şeyh Ahmed-i Hânî olmak üzere bölgede Kürdçe kitap yazan bir çok şair ve yazarın eserlerinin el yazmalarının söz konusu üniversiteye gönderilmesini sağlamıştır. Bunun neticesinde hem bölgemizin bir çok şair, yazar ve alimi tanınmıştır, hem de bu çerçevede Molla Mahmûd, tarihî bir misyonu yüklenmiş bir şahıs olarak Kürt Tarihi ve Kürd Dili ve Edebiyatı konusundaki konumunu kazanmıştır. Jaba'nın Molla Mahmud ile ortak çalışması kabilinden elde ettiği eserleri Sn. Petersburg Üniversitesine göndermesi, bu eserlerin orada hem kütüphanelere alınıp koruma altına alınmasını, hem de bilimsel ve akademik bir takım çalışmalara konu olmasını sağlamıştır. Bu çerçevede Theodor Benfey, Otto Blau, Peter Lerch Kürt Dili ve Edebiyatı üzerinde birçok araştırmalar yapmış, makaleler basmış ve kitaplar yazmışlardır. Bunun sonucunda Molla Mahmûd'un "Adât u Rûsûmatnâme-i Ekrâdiyye" adlı eseri, "Tarihu Kürdistan-ı Cedid" adlı tarih kitabı ile diğer eserleri tanınmış, hatta bir kısmı basılmıştır (Gültekin, 2011, 32-33). Bu çalışmaların ileriki yıllarda geldiği aşamayı ortaya

koyması açısından araştırmacı Mehmet Gültekin'in şu sözünü burada nakletmek uygundur: "Nihayet 1859 yılında Jaba'nın derlemelerinden kitap olarak yayınlanması gündeme gelmiş. Bunun için de önceden Petersburg bilimler akademisine Prof. Dorn, Böhtlingk, Wiedemann ve Véliaminof-Zernof'tan oluşan bir kurul önce Jaba'nın derlemelerinden kitaba girecek metinleri seçmiş ve yayına hazırlık için de Peter Lerch'in görevlendirilmesini kararlaştırmıştır... 1860'li yıllara gelindiğinde Ehmede Xâni ve Kürd Edebiyatı hakkında yazılanlar artık Rusya ve Batı Avrupa'dan Amerika'ya kadar olan coğrafyada birçok ansiklopedi ve edebiyat tarihi kitaplarında da yansımalarını bulmuştur. Yine yukarıda anlatılan Jaba, Mela Mahmûd ve Peter'in çalışmaları Ferdinand Justi, Eugen Pyrim, Albert Socin, Hugo Makas, Martin Hartmann vs. gibi Kürd dili ve edebiyatı ve etnografyasını araştıran bir çok oryantalistin yetişmesine yol açmıştır." (Gültekin, 2011, 38-39).

6.3. P.J.A. Lerch: Bu şahıs Jaba'nın "*Recueil de notices et récits kourdes*" adıyla Fransızca'ya çevirdiği Molla Mahmûd-i Beyâzidî'ye ait kitaba yazdığı önsözde Jaba'nın Kürtçe kitapları derleyerek Avrupa'ya göndermesi ve bu kitapların bazı komisyonlar tarafından değerlendirilmesinden bahsetmekte, bu bilgiler bağlamında Molla Mahmud'dan da bahsedip onunla ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Molla Mahmud'un Kürt Tarihi ve Kürt Dili ve Edebiyatı yazmış olduğu veya derleyip tercüme ettiği yahut istinsah ettirdiği bazı eserler Rusya'nın Erzurum konsolosu Alexandre Jaba tarafından 1856 yılından itibaren Sn. Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademisi'ne bastırılmak üzere gönderilir. Akademi ondan gelen Kürtçe eserlerin gittikçe artması nedeniyle bir komisyon kurup değerlendirmeye alır. Jaba'nın merakı Fars Dilleri ve Kürtçe üzerinde yoğunlaşmaktadır. Jaba'nın gönderileri 1858'de de devam etmektedir. Bunun üzerine komisyon toplanarak bir kaç oturumu gerçekleştirir. Bu oturumlarda genel bir okuma yapılır ve eserler değerlendirilir. Söz konusu değerlendirmeler neticesinde Molla Mahmud'un eserlerinin bir kısmı Fransızca'ya tercüme edilerek bastırılır. Bu süreç 1856 ile 1859 yılları arasında sürer. Bu komisyon neticesinde eserlerin yayınlanmasıyla ilgili konuları görüşmek üzere M.M. Dorn, Böhtlingk, Wiedemann ve Véliaminof-Zernof görevlendirilir. Eserleri takdim etmek ve ilmi değerini belirtmek üzere önsüz yazma görevi de Lerch'e verilir. Yalnız komisyon 6 Mayıs 1859 tarihindeki oturumda Jaba tarafından gönderilen çok sayıda malzeme arasında sadece;

- 1) Kürt Dili ve Edebiyatı ile Kürtlerin kabilelerinin tanıtılması,
- 2) Ahmed Efendi (Şeyh Ahmed-i Hâni)'nin Kürtçe eserleri ve Mem û Zîn eserinin özetinin çıkarılması,
- 3) Hekkari lehçelerinin Kürtçe kelimeleri ve Ravendi lehçesi,
- 4) Ali Teremahi'nin Kurmancî dilinde yazmış olduğu dilbilgisi (sarf ilmi),
- 5) Dilbilgisi ve dil bilimi üzerine ön kavramlar Kurmancî dilinde çalışma konusunda gerekli bazı ilkeler,
- 6) Bazı Kürtçe öykülerin Fransızca'ya çevrilmesi.

Bu konular hakkında görüşen komisyon el yazması çalışması halinde bulunan bu çalışmalar içerisinde tanınmayan ve bilinmeyen bir dil olarak Kürtçe ile ilgili genel tanıtım yapan ve araştırmaya medar olan şu üç çalışma dışında başka bir eseri yayınlamamayı uygun görmüştür:

- 1) Kürt Dili ve Edebiyatı ve Kürt kabileleri;
- 2) Kürtçe Dil Bilgisi üzerine ön kavramlar ve genel gramer bilgisi,
- 3) Kürtçe hikâyelerin toplanması.

Bu komisyonda Ahmed-i Hani'nin Mem û Zîn adı eserinin özeti çalışması eser hakkında dünyada genel bir malumatın olduğu gerekçesiyle ertelendi.

Ayrıca bazı çalışmaların yeniden gözden geçirilmesi, diğer bir kısmının Fransızca'ya tercüme edilmesi, bir kısmının birleştirilerek ayrı kitaplar halinde bastırılması, bir kısmının tanıtılması gerektiği kanaatine varılmış olup yukarıdaki üç maddede vasfı belirtilen risalelerin bir arada yayınlanmasının öncelikle sağlanması, diğer eserlerin periyodik bir plan dâhilinde yayınlanması kararı alındı. İşte Molla Mahmud-i Beyâzidî batıda bu şekilde tanındı." (Lerch, 1857, V-VIII).

P. J. Lerch Jaba, "*Recueil De Notices Et Récits Kourdes*" adlı eseri bastırırken alınan karar üzerine bu eserin başına yazdığı "Önsöz" bölümünde yukarıda özetini sunduğumuz bilgileri vermiş, bunun yanında son paragraflarda 1857 yılında Erzurum Rus Konsolosu olan Alexandre Jaba'nın verdiği bilgiler çerçevesinde Molla Mahmud-i Beyazidî'nin hayatı hakkında şunları söylemiştir:

"Bu Önsöz'ü bitirmeden önce Kürt kökenli bir zatın kısa biyografisini arz edeceğim, "*Mahmud Efendi Bayazidli*" diye tanınan bu şahıs, köken itibarıyla Kürt olup Bayazid'de doğdu. Altmış yaşında olup ilk tedrisatını kendi memleketinde yaptıktan sonra, eğitimini ve çalışmalarını geliştirmek amacıyla Tebriz'e gitti. Çocukluğundan itibaren kendini Kuran'a ve mükemmel bildiği Arapça, Farsça ve Türk dillerinin

edebiyatına adadı. İran ve Kürdistan'ın bazı bölgelerini gezip dolaştıktan sonra Bayazid'e döndü, orada kurulan okulun (medresenin) başına getirildi. Ancak Bayazid'deki Kürtleri yöneten ırkın son temsilcisi olan Behlül Paşa'nın düşüşüyle Erzurum'a yerleşti. Geldiği andan itibaren oradaki hocalık mesleğini uyguladı ve ülkenin ulemaları arasında büyük bir ilgi gördü. 1846'da Babialı'ye isyan eden Cizre Kürtleri emiri ünlü Bedirhan Beg isyanı dolayısıyla Mahmud Efendi de, askeri müşir Hafız Paşa tarafından Bedir Han taraftarlığını yapan önemli bir misyon adamı olmakla suçlandı. Bu hassas müşiri inandırmak için üstüne düşeni yerine getirdi. Yaklaşık bir yıl sonra Erzurum valisi Kamil Paşa'nın emriyle Bedirhan gibi Osmanlı hükümetine karşı isyan eden Hakkâri Kürtleri emiri Nurullah Beg'e gitmek zorunda kaldı. Bu kez valinin emirlerini yerine getirmesinden de memnun kalındı. Bu arada, bir takım vaatlerle, Bedir Han'ın kardeşi Mahmud Han'ın Erzurum'a çekilmesi başarılıydı. Osmanlı hükümetinin korumaya büyük önem verdiği bu güçlü emir, Kürtleri koruyan tek emir idi. Yerel halk ona büyük değer ve önem de vermekteydi. Bu durum yerel makamların büyük değer verdiği söz konusu emirin Erzurum'da kaldığı süre boyunca söz konusu idi. Molla Mahmud Efendi aynı dili bildiğinden onun arkadaşı ve refakatçisi olarak atandı. Kısa bir süre sonra Mahmud Han, Osmanlı hükümeti tarafından kendisine tahsis edilen ve Van'a 10 saat mesafede bulunan ikamet yeri olan Khevach (Gevaş)'ta isyan etti. Bu sebeple onlar Zavallı Molla Mahmud Efendi'yi yakalayıp onu hapse attılar ve on beş gün sonrasına kadar birçok tehdide tabi tutup serbest bırakmadılar. O zamandan itibaren, onları nasıl yumuşatacağını bilen bilim adamımızın istifa etmiş olması nedeniyle işleri tersine dönmeye başladı." (Lerch, 1857, VII-X).

Lerch burada Alexandre Jaba'nın kendisine gönderdiği mektuplarına dayanarak Molla Mahmud-i Beyâzid'i onun ifadeleriyle tanıtmaktadır ki biz bu bölümü yukarıda Jaba başlığı altında naklettik. Lerch daha sonra şöyle demektedir: "Bu kitap, okur-yazar Kürtlerin kendileri tarafından kullanılan karakterlerle basılmış Kürtçe metinler sunan ilk kitap olduğundan, Kürt dilinden bahseden bir başlık vermenin gerekli olduğunu düşündüm. İşte bu başlık da benim tarafımdan oluşturulmuş olup "*Recueil de notices et récits en langue kourmândji réunis et traduits en français*" yani "*Kürt dilinde toplanan ve Fransızcaya çevrilen bildirimler ve öyküler koleksiyonu*" şeklindedir. Bunlar da Erzurum'daki Rusya İmparatoru Majestelerinin konsolosu Alexandre Jaba tarafından toplandı ve Fransızcaya çevrildi. Bu kitap, Hicri 1277/ Miladi 1860 yılında St. Petersburg şehrinde basılmıştır. Ayrıca Kürtçe içindekiler Tablosu'nu ve orijinal metinlerde kaybolan tipografik hataların listesini (doğru ve yanlış sözcüklerin levhasını) ben ekledim. P.J.A. Lerch, St. Petersburg, Ağustos 1860." (Lerch, 1857, VII-X).

Lerch dipnotta şu bilgiyi de vermektedir: "1856 baharında St. Petersburg'a gelen Jaba, hâlihazırda akademisyen olan Bay Dron tarafından Kürtçe metinleri toplamaya davet edilmişti." (Lerch, 1857, X). Buna göre Alexsandre Jaba, 1856 yılında St. Petersburg'a gittiği ziyaretinde akademisyen Dorn'un teklifi üzerine bu çalışmalara ikna edilmiş ve bu süreç Molla Mahmud-i Beyazid'i'nin de söz konusu çalışmalara iştirakiyle sonuçlanmıştır.

Lerch Molla Mahmud'un bu eseri dışında Jaba'nın kendisine gönderdiği diğer eserler üzerinde de çalışmıştır. Ancak dikkat çekici bir durum olarak elimizdeki bazı eserlerinde ondan hiç bahsetmemesi ilginç bir ayrıntı olarak karşımızda durmaktadır. Örneğin 1857 ve 1858 yıllarında bastırıldığı "*Forschungen Uber Die Kurden Und Die Iranischen Nordchaldaer*" (Lerch, 1857, 89-103) adlı kitabında Kuzey İran ve diğer bölgelerdeki Kürt edebiyat ve literatüründen bahsederken o dönemde hayatta bulunan Molla Mahmud-i Beyâzid'den hiç bahsetmemektedir. Hâlbuki bu kitabın 89-103 sayfalarında Kürtçe ve Osmanlıca atasözleri zikredilmiştir ve bunların çoğu da Molla Mahmud'un yaşadığı Osmanlı Kürdistan'ı bölgesindeki bugün bile kullanılan atasözleriyle aynıdır. Eserdeki malumatın genel bir bakış açısıyla gözden geçirilmesi durumunda Molla Mahmud'un emeğinin bulunmadığını farz etmek zordur. Tam tersine eserde Molla Mahmud'un varlığı inceden inceye hissedilebilmektedir.

Aynı tavrı Alexandre Jaba'nın gönderdiği Kürtçe materyal üzerinden araştırmalar yapıp kitap yazan ve bastran Ferdinand Justi'de de görmekteyiz. Bu oryantalist yazar "*Les Noms D'Animaux En Kurde*" adlı eserinde Jaba'nın gönderdiği materyallerden bahsetmekte, ancak Molla Mahmud'dan bahsetmemektedir (Justi, 1878, 1-200).

LES NOMS D'ANIMAUX EN KURDE.

L'auteur a tiré la liste suivante des noms d'animaux employés dans la langue kurde des livres et manuscrits suivants :

Garzoni, Maur., *Grammatica e vocabolario della lingua kurda*. Roma, 1787. (G.)

Chodzko, *Études sur la langue kurde*, dans le *Journal asiatique*, V, ix, 297. (Ch.)

Berésin, *Recherches sur les dialectes persans*. Kasan, 1853. (B.)

Rhea, *Brief grammar and vocabulary of the kurdish language*, dans le *Journal of the American oriental Society*. 1872, X, 118. (Rh.)

Lerch, *Forschungen über die Kurden*. Petersburg, 1857. (L.)

Rich, *Narrative of a residence in Koordistan*. London, 1836. (R.)

L'Académie impériale de Saint-Petersbourg a confié à l'auteur deux dictionnaires kurdes manuscrits recueillis par le très-savant M. Auguste Jaba, ancien consul de Russie, à Erzeroum, et contenant les plus riches matériaux pour la connaissance de cette langue. (J.)

M. Albert Socin, professeur à Tübingue, a eu la complaisance de prêter à l'auteur ses riches collections des contes et ballades kurdes, faites pendant son séjour en Orient. (S.)

FORSCHUNGEN

ÜBER DIE

KURDEN

UND

DIE IRANISCHEN NORDCHALDÄER

VON

Peter Lerch.

ERSTE ABTHEILUNG
KURDISCHE TEXTE MIT DEUTSCHER UeBERSETZUNG.

St. Petersburg.
1857.

Zur beziehen durch Eggers et Comp. in St. Petersburg und durch
Leopold Voss in Leipzig.

Preis: 45 Cop. S. — 15 Ngr.

Bu durumu şu üç sebeple açıklamak mümkündür:

- Kuzey İran Kürtlerinin dil ve edebiyatından bahsettiği için Molla Mahmûd'dan bahsetmemiştir.
- Molla Mahmûd'un Alexanre Jaba ile irtibatı ve ilişkileri Osmanlı Hükümeti tarafından şüpheli bulunduğu ve Erzurum'da iken bir tahkikat geçirmesinden dolayı onun adını saklayıp koruma endişesinden dolayı bahsetmemiştir.
- Oryantalist yazarların birçoğunda bulunan "kullan, at!" mantığı gereği işleri bittikten sonra bahsetmeye değer bulmamasından dolayı bahsetmemiştir.

Biz olayı yine hüsnü zan ile değerlendirmek istersek ilk iki şık daha mantıklı gözükmektedir denilebilir. Bununla birlikte Molla Mahmûd'un unutturulmaması ve tanıtılmasında Lerch'in çalışmaları oldukça faydalı olmuştur. Hatta biz onun sayesinde Molla Mahmûd Beyâzidî'nin Ahmed-i Hânî'nin Mem u Zin adlı eserinin bir özetini çıkardığını, bunun Jaba tarafından Fransızca'ya, Lerch tarafından da Fransızca'dan Almanca'ya çevrilerek yayımlandığını öğrenmekteyiz (Gültekin, 2011, 34, 35, 37).

6.4. Margarita Borissowna Rudenko: Ortaçağ Kürt edebiyat alanında araştırmalarıyla tanınan Rudenko Rus Kürdoloji uzmanıdır. O da Jaba'nın Molla Mahmûd sayesinde elde ettiği ve Sn. Petersburg Kütüphanesine gönderdiği yazmalar üzerinde araştırmalar yapıp Kürt Dili ve Edebiyatı ile Kürt Tarihi üzerine birçok makale, kitap vs. yazmıştır. Rudenko Şeyh San'an, Feqiye Teyrân, Ahmed-i Hânî'nin Mem u Zin, Haris Bitlisî'nin Leylâ u Mecnûn, Selim Süleyman'ın Yûsuf u Züleyhâ adlı eserleri üzerine yaptığı birçok çalışma ile Kürt folklor ve etnografya araştırmalarına önemli katkılarda bulundu. Özellikle de Molla Mahmud Bayazidî'nin elyazmasının ilk yayınının gerçekleştirilmesi (Rudenko, 1963, 1-150), Kürt ulusal masallarının koleksiyonları, Kürt ritüel şiiri üzerine monograf, Kürt folkloru, günlük yaşam, inançlar ve gelenekler üzerine bir dizi makale yazmış ve dersler vermiştir (https://ku.wikipedia.org/wiki/Margarita_Borissowna_Rudenko).

Rudenko'nun Molla Mahmûd hakkındaki çalışmaları, sadece onun hakkında makaleler yazmak ve biyografik bilgiler vermek şeklinde cereyan etmemiş, bunun yanında onun eserlerini yayınlama ve tercüme etme çalışmaları şeklinde de devam etmiştir. Örneğin Bâyezidî'nin "Âdât u Rusûmetnâme-i Ekrâdiye" adlı çalışmasını Kürtçe yazmanın tıpkıbasımı ve Rusça tercümesi, notlar, Kürtçe terimler ve yer adları sözlüğüyle birlikte yayımlamıştır (Rudenko, 1963, 1-20). Buna göre Rudenko da Molla Mahmûd'u tanıtan önemli araştırmacı ve yazarlar arasında yerini almıştır.

Rudenko "Adât û Rusûmât-nâme" adlı eseri tercüme ederken onun başına bir de giriş yazısı yazmış, burada Molla Mahmûd ile ilgili yukarıda belirtilen hususların özeti mahiyetinde bilgiler vermiştir. Yazısından da açıkça anlaşıldığı gibi Jaba, Lerch ve kendisinden önceki yazarlardan yararlanmış. Bunların

yanı sıra araştırmalarını daha ileri seviyelere de ulaştırarak birçok el yazması belge ve eser hakkında da genel bir değerlendirme yapmıştır (Beyâzîdî, 2010, 204-210).

Batılı yahut doğulu birçok oryantalist araştırmacı Molla Mahmûd hakkında çalışmalar yapmış, ondan faydalanmış ve ondan bahsetmiştir. Biz burada bu dört şahsiyetle yetiniyoruz. Esasen Kürt Dili ve Edebiyatı ve Kürt Tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların hemen hemen hepsinin yolu mutlaka Şerephan-ı Bidlisî ve Şeyh Ahmed-i Hanî'den, ikisine ulaşmanın yolu da Molla Mahmûd-i Beyâzîdî'den geçmiştir. Bu nedenle bu çalışmamızda adından bahsettiğimiz ve kendisinden faydalandığımız tüm araştırmacıların Molla Mahmûd hakkında yazılar yazıp onunla ilgili çalıştıklarını ifade etmemiz gerekmektedir.

Sonuç

Buraya kadarki malumattan anlaşıldığı gibi Molla Mahmûd-i Beyâzîdî, Kürt Tarihi ve Kürt Edebiyatı konusunda Ahmed-i Hânî'nin açtığı çığır devam ettiren en önemli alim, müderris, yazar, aydın, tarihçi, edebiyatçıdır. Onun bilim açısından önemi sadece bu vasfıyla bitmemekte, en önemli özelliklerinden birisi olarak da Kürt Tarihi ve Kürt Edebiyatı konusunda en önemli bilim tarihçisi vasfını da elinde tutmaktadır. Hem Ahmed-i Hânî, Melâyé Cizirî, Feqiyé Teyrân, İsmâîl-i Beyâzîdî, Muradxân-ı Beyâzîdî gibi alim ve şairleri, onların eserlerini tanıtmaları açısından, hem de Kürtlerin aşiretleri, aşiretlerin dağıldığı yerler, bunların hane sayıları, konuştukları lehçe ve şiveler, Kürtler arasında meşhur olan Mem u zin, Leyla u Mecnun, Yûsuf u Züleyha gibi destanlar, masallar, hikayeler, şiirleri tanıtmaları açısından, yine ilk Kürt Tarihi kitabı olan Şerefnâme'yi Farsçadan Kürtçeye çevirmesi ve onun devamı olarak ikinci cildini kendisinin yazması açısından, Kürt Tarihi ve Kürt Edebiyatının bulunduğu çok kritik bir dönemde çok önemli bir misyon ve vizyon taşımıştır. Şayet bu dönemde Molla Mahmûd'un bilim tarihçiliği ve bilimsel metinleri koruma altına alma gayretleri olmasaydı, bugün Ahmed-i Xânî'nin ve diğer Kürt âlimlerinin eserlerini tanımamız mümkün olmayabilirdi. Molla Mahmûd'un çalışmaları öte yandan batılı oryantalistlere de ışık saçmış, ufuk açmış, Alexandre Jaba aracılığıyla Sn. Petersburg Kütüphanesine giden el yazmaları ürünü eserler ve belgeler gittikçe artınca Rusya'da ve diğer batı ülkelerinde Oryantalist çalışmalarda yeni bir akım veya versiyonun kuruluşu sağlanmıştır. Bu sayede Kürt Tarihi ve Edebiyatını esas alan kütüphane bölümleri, araştırma enstitüleri, kurum ve kuruluşlar da tesis ve teşkil edilmiştir. Netice olarak bu alanda büyük yazarlar, meşhur şahsiyetler de zuhur etmiştir. Örneğin A. Dorne, Martin von Zarembo, Alexandre Jaba, Peter Lerch, Martin Hartmann, M. B. Rudenko, Hugo Makas gibi önemli araştırmacıların da bu alanda yetkinlik sahibi olmalarına vesile olmuştur. Netice olarak Molla Mahmûd-i Beyâzîdî Kürt Kültürünü doğudaki savaş, cehalet, sahipsizlik ve esaret ortamından kurtarmak amacıyla batılı kütüphane ve üniversitelere ulaştırmayı başarmış tarihi bir şahsiyet olarak önemli gayretler sarf etmiştir. Doğulular kaybına engel olduğu bilimsel ve tarihi mirasını koruma azmi ve başarısı yüzünden ona borçlu olduğu gibi, batılılar da bölge kültürünü tanıma açısından ona muhtaç ve borçludurlar. Bu vasfıyla onu hem yerel, hem de küresel çapta bilim tarihçisi vasfını kazanmış bir âlim ve aydın olarak anmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Bayazydi, Mahmud (1963). *Traditionen und Gebräuche der Kurden*. Moskau: Übersetzung, Vorwort und Erläuterungen von M. B. Rudenko., Verlag "Literatur der Völker des Ostens", (Мела *Махмуд Баязиди. Нравы и обычаи курдов. /Перевод, предисловие и примечания. М.Б. Руденко. М. ИВЛ, 1963. АН СССР, ИНА).
- Bâyezîdî, Mahmûd (2010). *Adat û Rusûmatnameê Ekrâdiyye*. Tahk. Can Dost, İstanbul: Nubihar Yayınları.
- Bolelli, Nusrettin. Kürt Bilginlerin Yazdıkları Bazı Eserlerin Tanıtımı, ([http://www.bingol.edu.tr/documents/Baz%C4%B1%20K%C3%BCrt%20Bilginlerin%20Yazd%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Eserlerin%20Tan%C4%B1%C4%B1m%C4%B1%20\(1\).pdf](http://www.bingol.edu.tr/documents/Baz%C4%B1%20K%C3%BCrt%20Bilginlerin%20Yazd%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Eserlerin%20Tan%C4%B1%C4%B1m%C4%B1%20(1).pdf))
- Can Dost (2010). *Pêşgotin (Takdim Yazısı), Adatu Rusûmâtnameê Ekrâdiyye*. İstanbul: Nubihar Yayınları.
- Çiçek, Hasan (2017). Gezgin Şair/Düşünür: Feqiyé Teyran. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı/Issue: 37 – Sayfa / Page: 173-182.
- Derman, Uğur (2017). "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme Öncesi Okutulan Kitaplar ve İçerikleri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı 1, s. 135-172.
- Erzurum Vilâyet Salnamesi (1289/1872)*. Erzurum Vilayet Matbaası: Erzurum.
- Fonotov, G. (1967). Son Elli Yılda Sovyet Rusya Kütüphaneleri. *Bilgis Salnameleri Kitabı*, Çeviren: Hilmi Çelik, .s. 187-189.
- Gecit, Mehmet Salih (2018). Halife Yusûf Topçu (1885-1965) ve Akide Metni. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018; 4 (1): 164-133.
- Gecit, Mehmet Seyid (2017). Medrese Eğitiminde Yeni Bir Teklif: Molla Mûsa El-Celâlî Örneği. *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı* İğdır, 30 Aralık 2017: 491-503.
- Geçit, Mehmet Salih (2015). Molla Mûsa el-Celâlî'nin Mela-i Batevî'nin Mevlidi Üzerinde Yazdığı Şerh Çalışması. *Beýtüşşebap Ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyum Bildirileri*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2015, 157-181.
- Gültekin, Mehmet. *Mela Mehmud Bayazidî Hakkında Yeni Bilgiler*. Bkz. <https://ararat-welat.blogspot.com/2010/08/mela-mehmud-bayazidi-hakknda-yeni.html>
- Gültekin, Mehmet (2011). 19. Yüzyıl Batılı Kaynaklarda Ehmedé Xanî. *Salnama Ehmedé Xanî Yıllığı 2010*. Haz. Mehmet-Bahar-Nihat Gültekin, İstanbul: Belge Yayınları.

- Hânî, Ahmed (1990). *Mem u Zîn*. Terc. M. Emin Bozarslan, İstanbul: Hasat Yayınları.
- Jaba, Alexandre (1860). *Recueil De Notices Et Récits Kourdes (Servant A La Connaissance De La Langue, De La Littérature Et Des Tribus Du Kourdistan)*. St Pétersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences (İmparatorluk Bilimler Akademisi Matbaası).
- Jaba, Alexandre (1879). *Dictionnaire Kurde-Français*. Petersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences.
- Jaubert, P. Amédée (1821). *Voyage en Arménie Et An Perse, (Fait Dans Les Années 1805 At 1806)*. Paris.
- Justi, Ferdinand (1878). *Les Noms D'Animaux En Kurde*, Paris: Imprimerie Nationale.
- Kapıcı, Özhan (2015). Şarkiyatçılar ve Koleksiyoncular: XIX. Yüzyılda Rusya'da Şarkî El Yazması Kütüphanelerinin Teşekkülüne Dair Bazı Notlar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2015 Güz (23), 209-237.
- Karataş, Yakup (2014). *Bayezid Sancağı ve İdarecileri*. İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- Kavak, Abdulcebbar (2018). Ağrı'nın Nakşibendî-Hâlidî Şeyhlerinden Molla Muhammed Kasorî Ve Kasor Medresesi. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies* Yıl: 5, Sayı: 17, Haziran 2018, s. 43-53.
- Kavak, Abdülcebbar (2013). Melayé Cizirî'nin Divân Şerhleri Arasında "el-İkdu'l-Cevherî fi Şerh-i Divânî's-Şeyhi'l-Cezerî" Adlı Eser. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2013), Sayı: 1, ss.53-67.
- Kürkçüoğlu, Erol-Özkaya, Hakan (2019). *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları*, (Editör. İbrahim Özgül). Erzurum: AİÇÜ Yayınları.
- Lerch, Peter (1857). *Forschungen Uber Die Kurden Und Die İranischen Nordchaldaer*, St. Petersburg: Commissionnaires de l'Academie Imperiale des Sciences.
- Molla Yunus (2015). *et-Terkib*. İstanbul: Hâsemî Yayınları.
- Muhammed Ali es-Suveyrîkî (2006). *Mu'cemu A'lâmi'l-Kurd*. Süleymaniye: Bengeyê Jîn.
- Özel, Ahmet (2016). Bâyezîdî Molla Mahmûd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ek-1, 171-172), İstanbul: TDV Yayınları.
- Özervarlı, Mehmet Sait (2005). Molla Cezerî TDV İslam Ansiklopedisi (30/241), İstanbul: TDV Yayınları.
- Rudenko, Margarita Borissowna (1963). *Âdât u Rusûmetnâme-i Ekrâdiye/Nravji obychai kurdov*. Moskova.
- Seyda, Muhsin. *Molla Mahmûd-i Beyâzîdî ve'l-Hurûc Ani'l-Me'lûf*. İsam: 021513 Nolu Belge (Erişim: 22.03.2020)
- Soucin, Albert (1890). *Kurdishche Sammlungen Zweite Abtelung*. Sn. Petersburg: Commissionnaires de l'Academie Imperiale des Sciences.
- Sönmez, Nesim (2008). *Berawırdkırına Feqiyê Teyran û Melayê Bateyî*. (Word Belgesi), s.4.
- Feqiyê Teyrân (2008). *Hemû Berhemén Wî*. İstanbul Belkî Yayınları.
- Şerefhan (1990). *Şerefname*. Terc. M. Emin Bozarslan, İstanbul: Hasat Yayınları.
- Şerefxân (2007). *Şerefnâme*. Terc. Molla Mahmûd-i Beyâzîdî. Duhok: Spiréz Yayınları.
- Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah el-Fârisî el-Herevî (tsz). *Tedricu'l Edânî ila Kırâati Şerhi's Sa'd alâ Tasrîfi'z Zencânî*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi.
- Zaremba, Felician Martin von (1830). *Reise des Missionars Zaremba in die Russich-türkische Provinzen am Euphrat*.
- Zeki Beg (2006). *Muhammed, Meşâhiru'l-Kürd ve Kürdistan*. Terc. Es-Seyyide Kerime, Dimaşk: Dâru'z-Zaman.
- https://ku.wikipedia.org/wiki/Margarita_Borissowna_Rudenko
- <https://sorularlarisale.com/nizamettin-arvasi-seyh>
- <https://www.haksozhaber.net/medav-baskani-m-tayyip-elci-ile-medreseler-roportaji-58260h.htm>
- <http://medresealimleri.com/>